

HRVATSKI GLAGOLJSKI NATPIS ŽUPE DUBROVAČKE IZ 11. STOLJEĆA

Marica ČUNČIĆ, Marta PERKIĆ

Glagoljski natpis na ulomku antičkoga crijepa (teguli) pronađen je 2007. prilikom arheološkoga istraživanja groblja kraj crkve sv. Đurđa između mjesta Petrače i Buića u Župi dubrovačkoj, kraju smještenom nekoliko kilometara istočno od Dubrovnika. Početci lokaliteta sežu u razdoblje antike, a otkriveni dio srednjovjekovnoga groblja može se datirati u 10.-12. st. Ulomak tegule s natpisom pronađen je kraj jednoga groba. Natpis na ulomku bio je pokriven slojem kamenca. Nakon čišćenja otkrivena su 102 slova pa je to po dužini teksta drugi glagoljski natpis najranijega glagoljskoga razdoblja 11.-12. st., odmah poslije *Baščanske ploče*. Pismo ima mnoge sličnosti s hrvatskim glagoljskim spomenicima iz toga razdoblja što je ilustrirano u paleografskoj analizi. Jezik je stari hrvatski sa sustavom od sedam vokala, ima *jor* i *jat*. Pisar Ivan napisao je prvi dio od 60 slova: *s(ъ s)utъžerъ : zъdalъ potug[a] a emu estъ sъn[ъ p]etrъ a petro[v]ъ sъnъ pъsalъ ivanъ*. Znači da je Potuga zidao crkvu sv. Đurđa, da mu je sin Petar i da je Petrov sin Ivan to pisao. U drugome dijelu drugi pisar Stjepan zaziva sv. Sofiju i sv. Silvestra. *[s(ve)ta s]opiê : i s(ve)ti sol[ъ]vêstrъ a iestъ* (ili: *i estъ*)*[s]têpanъ pisalъ s(e)*. Po oblicima i položaju slova, jezičnim karakteristikama i sadržaju to je hrvatski natpis iz 11. st.

Ključne riječi: Župa dubrovačka, hrvatski glagoljski natpis, 11. stoljeće, crkva Sv. Đurđa

SMJEŠTAJ LOKALITETA

Župa dubrovačka nalazi se nekoliko kilometara istočno od Dubrovnika i sastoji se od većega broja manjih naselja smještenih na obali župskoga zaljeva, uz rubove polja te na južnim padinama brda Malaštice koje sa sjeverne strane okružuje polje. Smještaj Župe između dvaju značajnih povijesnih središta – Dubrovnika i Cavtata, odredio ju je kroz povijest kao najvažnije tranzitno područje u ovom dijelu dubrovačke regije jer se ovdje nalaze prijevoji koji predstavljaju najbrži i najkraći put iz Dubrovnika tj. Cavtata prema unutrašnjosti. U srednjemu vijeku povijest Župe neraskidivo se veže uz povijest Dubrovačke Republike, jer postaje sastavni dio njezino-

ga izvanganradskoga teritorija – Astoreje, koja je još obuhvaćala i uzak kopneni pojas sjeverno i zapadno od grada – Šumet, Gruž, Rijeku dubrovačku i Zaton. Granice Astoreje prema susjednim slavenskim državama definitivno su utvrđene 1366. godine, nakon što je srpski kralj Uroš IV. 1357. godine vratio ugovorom Dubrovčanima gornje dijelove Astoreje. Tada je u Župi granica pomaknuta na vrhove brda Malaštica i zadržala se sve do danas, jer predstavlja granicu prema Bosni i Hercegovini.¹

Slika 1. Crkva Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj
Figure 1. St. George's Church in Župa Dubrovačka

Crkva sv. Đurđa nalazi se upravo u tom gornjem dijelu Župe (Slika 1) koji je do spomenutoga ugovora u 14. stoljeću povremeno potpadao pod vlast susjednih slavenskih država, pogotovo u 11. stoljeću kada jača pritisak Duklje. Tada su se pod njezinom vrhovnom vlašću našle Dubrovniku susjedne države Travunija i Zahumlje.² Crkva je smještena na samoj granici

¹ LUČIĆ 1970: 11.

² LUČIĆ 1976: 86; FORETIĆ 2001: 187.

između sela Petrače i Buića koja dijeli potok, prema crkvi nazivan Suđurac. Istim, ili imenom Suđurađ, naziva se i sam položaj.³ Ovi toponimi s latinskim pridjevom *sanctus* tj. prefiksom *su-* ili *sut-* nesumnjivo su antičkoga podrijetla, i redovito se vežu uz kasnoantičke crkve, a vrlo se često istim imenom naziva i sam položaj, crkveni posjed, naselje i sl.⁴ Neposredno uz sjeverni rub crkvene parcele prolazila je antička komunikacija kao dio mreže lokalnih putova. Ovaj gornji dio Župe bio je u ranomu srednjem vijeku izrazito slavenski što se najbolje vidi po brojnosti slavenskih toponima u odnosu na romanske koji su tada bili dominantni u nizinskoj dijelu.⁵ Župa se u srednjemu vijeku nazivala Brenum, a slavenski oblik Žrnovnica u početku se odnosio samo na gornji dio Župe, da bi se postupno proširio na cijelo područje. Sam naziv Župa javlja se prvi put u dubrovačkim dokumentima 1362. godine.⁶

Lokalitet Sv. Đurđa (Slika 2) već je ranije prepoznat kao arheološki vrijedan, najviše zbog brojnih ulomaka stećaka, srednjovjekovnih nadgrobnih ploča, te nekoliko ranokršćanskih i predromaničkih ulomaka crkvenoga namještaja i arhitektonske plastike, većinom ugrađenih u zidove crkve prilikom njezine obnove 1976. godine.⁷ Iako se crkva u dokumentima spominje prvi put tek 1321. godine,⁸ na temelju spomenutih ostataka opravdano se pretpostavljala njezina veća starost tj. doba ranoga kršćanstva i predromanike. Ostaci stećaka upućuju na postojanje groblja u kasnome srednjem vijeku, a ono je praktički u uporabi sve do početka 20. stoljeća. Sv. Đurđe je većinu svoje povijesti bio glavna crkva sela Petrače, a bratstvo sv. Đurđa prestalo je postojati negdje u 17. stoljeću kada se zadnji put spominje u dokumentima.⁹

³ MACAN 1985: 30-31.

⁴ ŠIMUNOVIĆ 1996: 51-55.

⁵ LUČIĆ 1987: 172.

⁶ LUČIĆ 1970: 12, 43.

⁷ Stećke i nadgrobnne ploče obradio je C. Fisković u: FISKOVIĆ 1961. Crkva je 1976. godine srušena zbog urušenosti, a nova je podignuta od iste kamene građe prema izgledu stare, također već pregrađivane crkve. Tada su u njezine zidove ugrađeni svi ulomci stećaka koji su se nalazili u okolini crkve, te ostali ulomci koji su bili već prije ugrađeni ili su pronađeni prilikom obnove.

⁸ LUČIĆ 1970: 13.

⁹ FORETIĆ 1985: 142.

Slika 2. Crkva Sv. Đurđa
Figure 2. St. George's Church

REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Krajem 2006. i početkom 2007. godine obavljeno je na tom lokalitetu zaštitno arheološko istraživanje.¹⁰ Ono je pokazalo da je u antičko doba na tome mjestu postojala izvjesna građevina za sada nepoznate namjene, a osim ostataka zidova, potvrđuju to i razni pokretni nalazi, prije svega veća količina antičkoga krovno-grijepa (*tegulae, imbrices*).¹¹ Najvažnije je otkriće ranosrednjovjekovno groblje, s karakterističnom kamenom grobnom

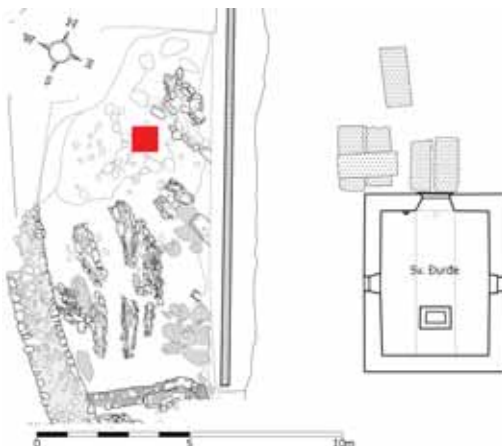
¹⁰ Povod istraživanjima bili su građevinski radovi na uređenju crkvene parcele prilikom kojih se naišlo na starije, do tada nepoznate grobove. Istraživanja je provela arheološka firma Arheo Plan (N. Kovačević, I. Galinović) iz Konavala, a voditelj istraživanja bila je M. Perkić. Istražena je samo jedna od ukupno tri terase crkvene parcele, a u budućnosti se planira sistematsko istraživanje cijeloga lokaliteta. Prva probna istraživanja kod sv. Đurđa proveo je 2001. godine Arheološki muzej iz Dubrovnika pod vodstvom Z. Žeravice. Rezultati istraživanja prvi su put predstavljani u Katalogu izložbe „Arheološka baština Župe dubrovačke“, koja je otvorena u Župi 2007. godine u organizaciji Arheološkoga muzeja iz Dubrovnika: ŽERAVICA/KOVAČIĆ/PERKIĆ/PERKIĆ 2007; kraći prikaz istraživanja u: PERKIĆ 2008.a., a detaljna objava u: PERKIĆ 2008.b.

¹¹ Tegule su ravne ploče koje su se slagale jedna do druge i činile donji dio krovne konstrukcije. Imbreksi su polukružno zaobljene ploče koje su se stavljale na spojeve tegula. Osim po izgledu, prepoznatljive su i po fakturi, jer su se izrađivale od dobro pročišćene gline, blijedo-crvene ili narančaste boje. Rekonstrukciju antičkoga krova vidi u: PERKIĆ 2008.a: 127.

arhitekturom kakvu nalazimo na brojnim lokalitetima duž cijele istočne jadranske obale i zaleđa (Slike 3 i 4).¹²

Slika 3. - Figure 3

Slika 4. - Figure 4

Slike 3 i 4. Nalazište natpisa (■) kraj crkve Sv. Đurđa

Figures 3 & 4. The place (■) where the inscription was found close to St. George's Church

Definiran je rubni dio tipičnoga seoskoga groblja koje se formiralo uz crkvu, s ukupno 28 grobova. Grobovi su u većoj mjeri uništili ostatke zidova antičke građevine. Od nalaza unutar grobova, ističe se srebrni novac bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta iz prve polovice 10. stoljeća, pronađen u grobu br. 7. Prema svim numizmatičkim nalazima, otkriveni dio groblja može se datirati u razdoblje od druge polovice 10. stoljeća do druge polovice 12. stoljeća, što je potvrdilo i datiranje metodom radioaktivnoga ugljika.¹³ Ranosrednjovjekovno groblje je i siguran dokaz postojanja crkve iz istoga vremena, na što su već upućivali spomenuti predromanički ulomci ugrađeni u zidove današnje crkve.¹⁴

¹² Detaljnije o načinu ukapanja i daljnju literaturu vidi u: PERKIĆ 2008.a i PERKIĆ 2008.b.

¹³ C14 analiza obavljena je na uzorku kostiju iz groba 28 i dobiveni su apsolutni datumi od 1030. do 1160. godine. Ostali numizmatički nalazi su bizantski bakreni novci iz 11. i 12. stoljeća, pronađeni u neposrednoj blizini grobova, ali izvan grobnih konstrukcija. Detaljnije vidi u: PERKIĆ 2008.b: 81.

¹⁴ Na području Župe nije sačuvana nijedna srednjovjekovna crkva u izvornom obliku što je posljedica čestih ratnih razaranja, potresa, ali i raznih pregradnji i obnova. Tako su i prilikom obnove sv. Đurđa 1976. godine izvađeni stari temelji i time je vjerojatno izbrisan svaki trag ranijih građevinskih razdoblja. Na području Župe pronađeno je vrlo malo osta-

OKOLNOSTI NALAZA GLAGOLJSKOGA NATPISA

U zapadnom dijelu sonde, u sloju između grobova, a u blizini groba 16, među brojnim drugim pokretnim nalazima, pronađen je i jedan manji ulomak tegule (dužine 13.4 cm, visine 10.6 cm i debljine 3 cm) na kojem je otkriven urezani natpis glagoljicom.¹⁵ Ulomak je prilikom pronalaska dosta oštećen tj. prelomljen na dva dijela, a na pojedinim je mjestima oštećena i površina. Sam natpis uočen je naknadno nakon završetka istraživanja kada se pristupilo detaljnoj obradi pokretnih nalaza. Prvo su bila uočena samo natpisna polja, a pojedina su se slova nazirala tek pod vrlo ostrim kutom svjetla (Slika 5).

Slika 5. Natpis Župe dubrovačke kakav je pronađen
Figure 5. The Inscription of Župa Dubrovačka as it was found

Nakon detaljnoga stručnoga čišćenja,¹⁶ natpis je postao vidljiv u cjelini, osim na mjestima spomenutih recentnih oštećenja. Jedino oštećenje koje je

---

taka iz doba predromanike, ali vjerujemo da je to posljedica neistraženosti, a ne stvarnoga stanja, jer ovdje nije sustavno istražen nijedan srednjovjekovni lokalitet. Svi dosadašnji predromanički nalazi sačuvali su se kao spoliji ugrađeni u zidove kasnijih crkava i sl.

¹⁵ U ovom dijelu sonde došlo je do urušavanja zemljišta pri čemu su jako oštećeni grobovi 16 i 24, jedini definirani u ovom dijelu. Ovaj dio crkvene parcele izniveliran je zatim nanošenjem krupnoga kamenja i tvrde glinaste zemlje.

¹⁶ Stručno čišćenje i konzervaciju natpisa obavio je restaurator i konzervator g. Marko Rogošić iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, kojemu autorice ovoga članka zahvaljuju na iznimnom trudu i strpljenju. Kao i na većini ostaloga keramičkoga materijala, tako se i na ovome ulomku stvorio tanak sloj kamenca. Pažljivim skidanjem toga sloja pod mikroskopom pokazala su se brojna slova, do tada potpuno nevidljiva.

nastalo naknadno, ali ne prilikom pronalaska, nego prije, nalazi se u gornjem desnom uglu, no nije bitno utjecalo na vidljivost slova (Slika 6).

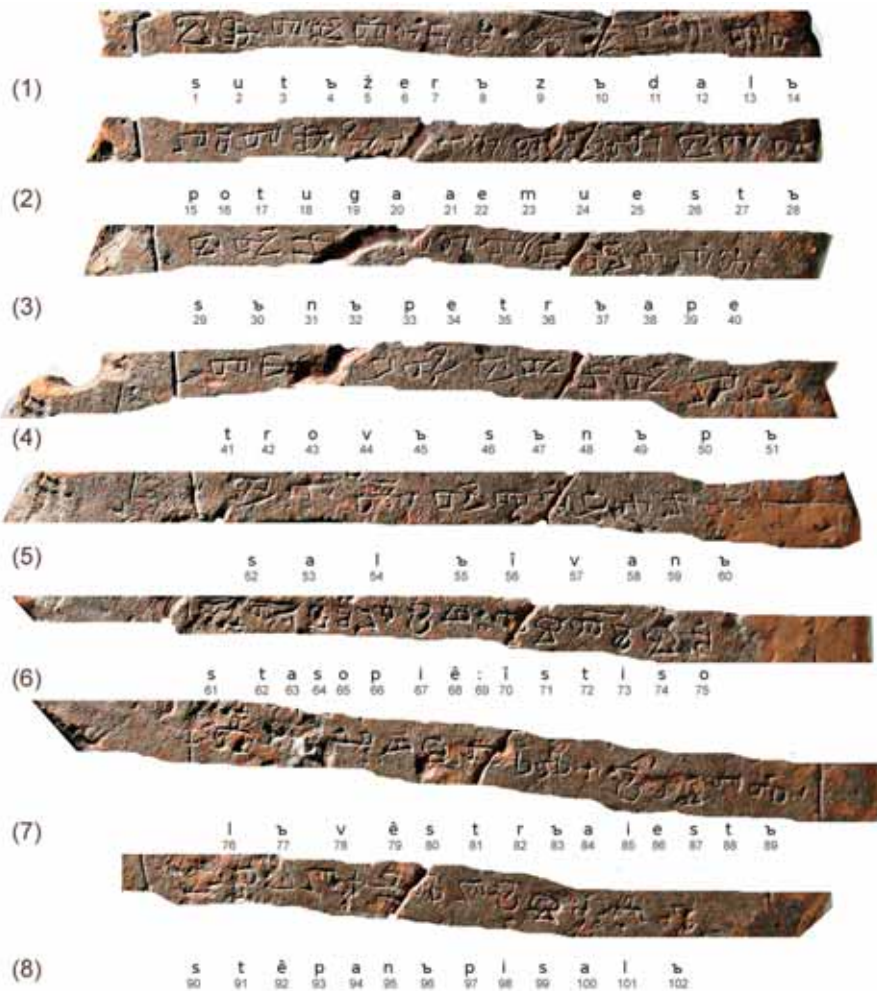

Slika 6. Natpis Župe dubrovačke nakon čišćenja u laboratoriju
Figure 6. Župa Dubrovačka Inscription after the laboratory cleaning

Natpis je plitko urezan u dva označena natpisna polja, a još jedno slovo urezano je odmah ispod donjega natpisnoga polja. Kao instrument za urezivanje poslužilo je tanko metalno šilo ili igla okrugla presjeka. Gornje natpisno polje je dimenzija 10.3 x 3.2 cm, a donje 9.6 x 2.5 cm. Detaljna analiza samoga ulomka pokazuje da je natpis urezan na već pečenoj glini i to na ulomku kakav vidimo danas, pa mu se prilagodio oblikom i veličinom.¹⁷

---

¹⁷ Većina pokretnih nalaza, pa tako i antičkoga krovnoga crijepa, bila je jako usitnjena uslijed čestoga prekopavanja zemlje tj. kopanja grobnih raka. U grobu 3 pronađena su dva velika ulomka od istoga imbreksa, u funkciji grobne arhitekture (tzv. obložnice). Njegovom rekonstrukcijom utvrđene su dimenzije tegula i imbreksa koje iznose 30 x 50 cm, što znači da ulomak s natpisom predstavlja samo jedan manji dio tegule.

Slika 7. Čitanje natpisa po redovima
Figure 7. Reading the inscription line by line

ČITANJE I PALEOGRAFSKA ANALIZA TEKSTA

Latinička transliteracija i [rekonstrukcija teksta]:

1. s u t ь ž e r ь : z ь d a l ь
2. p o t u g [a] a e m u e s t ь
3. s ь n [ъ p] e t r ь a p e
4. t r o [v] ь s ь n ь p ь
5. s a l ь î v a n ь
6. [s t a s] o p i ê : î s t i s o
7. l [ъ] v ê s t r ь a i e s t ь
8. [s] t ê p a n ь p i s a l ь
9. s

Čitanje natpisa s odijeljenim riječima i razriješenim kriticama:

1. s(ъ s)utъžerъ : zьdalъ
2. potug[a] a emu estъ
3. sъn[ъ p]etrъ a pe
4. tro[v]ъ sъnъ pъ
5. salъ îvanъ
6. [s(ve)ta s]opiê : î s(ve)ti so
7. l[ъ]vêstrъ a iestъ (ili: i estъ)
8. [s]têpanъ pisalъ
9. s(e) (ili :s – bez značenja)

Suvremeni hrvatski:

Pisar Ivan:

Ovaj Sutžer (Sutđurađ) zidao (je) Potuga a njemu je sin Petar a Petrov sin (je) pisao Ivan.

Pisar Stjepan:

Sveta Sofija i sveti Silvestar a to je pisao Stjepan.

Translation into English:

Scribe John:

(This) St. George (was) built (by) Potuga and his son is Peter and Peter's son John (has) written.

Scribe Stephen:

S(ain)t Sophia and S(ain)t Sylvester and (this was) written (by) Stephen.

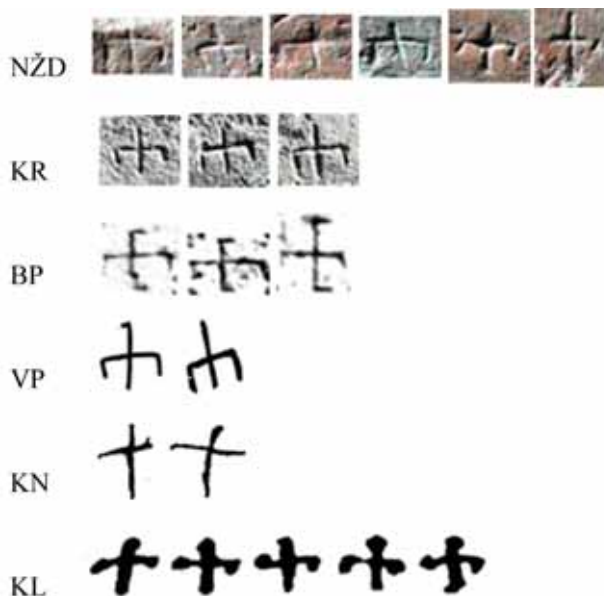

Slika 8. Slova označena brojevima (rekonstrukcija)
Figure 8. The characters marked by numbers (reconstruction)

Paleografska analiza koja slijedi temelji se na usporedbi natpisa Župe dubrovačke (NŽD) s hrvatskim glagoljskim epigrafskim spomenicima iz 11. i početka 12. st. Ilustrirana je usporedbom s pet-šest spomenika koji su tehnički pristupačni jer postoje njihove paleografske iskaznice.¹⁸ To su: *Krčki natpis* (KR) iz 10.-11. st., *Baščanska ploča* (BP) oko 1100. god., *Valunska ploča* (VP) iz 10.-11. st., *Konavoski natpis* (KN) iz 11. st. i prva stranica *Kijevskih listića* (KL) iz 11. -12. st. Redoslijed komparativnih spomenika nema posebno značenje. Ako na tim spomenicima nema slova koje se uspoređuje, dodaje se spomenik istoga prijelaznoga razdoblja u kojem to slovo postoji (npr. slovo *iže* sa »suknjicom« nije zabilježeno u navedenim spomenicima pa se vizualno uspoređuje sa *Supetarskim ulomkom* (SU) iz 11. st. Svako slovo na NŽD ima jedinstveni broj od 1 do 102. Ivan je napisao slova 1-60, a Stjepan 61-102 pa će brojevi ujedno služiti i za identifikaciju pisara tako da nije potrebno svaki put bilježiti koje slovo kojemu pripada. Ivan i

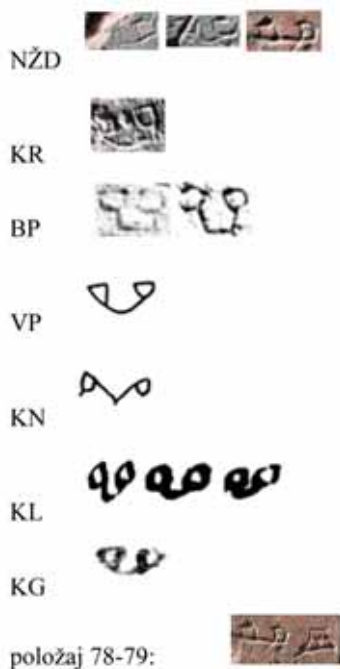
¹⁸ Izraz paleografska iskaznica uveden je u analitičku glagoljsku paleografiju u opisu glagoljskih rukopisa (ČUNČIĆ 1999.) radi lakše usporedbe morfologije i inventara slova s ostalim rukopisima. To su sva slova abecede ili azbuke koja se nalaze u spomeniku, u svim oblicima, obično u dvije ili tri varijante izvođenja, zatim interpunkcijski znakovi i inicijali. Ovdje se misli na paleografsku iskaznicu objavljenu na mrežnoj stranici Staroslavenskoga instituta u okviru projekta Glagoljska paleografija.

Stjepan razlikuju se u oblicima nekih slova, ali te razlike, kao što će se vidjeti, bitno ne utječu na datiranje natpisa kao cjeline. Slova NŽD poredana su redom kako se pojavljuju i sva su prikazana na slici ako nisu oštećena, odnosno rekonstruirana. Ako nekog od pet redovitih komparativnih spomenika nema, znači da nema na njima dotičnoga slova. Treba uzeti u obzir da se slova iz natpisa mogu ponešto razlikovati od slova iz rukopisa zbog samoga materijala i načina pisanja, te alata za pisanje ili klesanje.

Slika 9. Slovo A
Figure 9. Character A

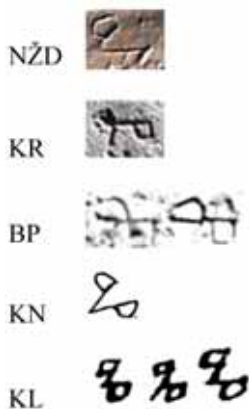
A 12, 38, 53, 58, 83, 93 – Na NŽD ima šest slova A. Paleografija ovoga slova polazi od istokračnoga križa + u trokutastoj i obloj glagoljici. Takvo je slovo A na KN i u KL, a kasnije linije mogu završavati serifima kao u KL, serifi se zatim malo jače spuštaju kao na BP, a srednja hasta se produžuje. Pisar Ivan piše slovo A kao na KR i VP, a pisar Stjepan kao na BP i u KL. Ivanovo A stoga je malo mlađe od Stjepanovoga. Vidi Slike 7., 8. i 9.

Slika 10. Slovo V
Figure 10. Character V

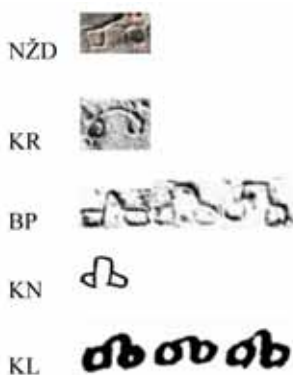
V 44, 57, 78 – Na natpisu su tri slova V. Spojnica slova V u početku ide izvana u trokutastoj i obloj glagoljici . Takvu vanjsku jednopoteznu spojnicu imaju VP, KG i KR. Kasnije se ona pomiče u sredinu oka kao u BP i još kasnije stoji iznutra kao na KN i KL. Oba pisara podrazumijevaju da spojnica ide izvana i zato je pišu u jednome potezu. Ivan je izvodi polukružno kao što je zrcalno i u slovu D 11, a Stjepan je piše ravno kao što je zrcalno u slovima T 3, 17, 35, 52, 88. Tako su oba pisara duktualno izvela V na stariji način sa spojnicom izvana. Prema tome bi slovo V na NŽD bilo starije od KN i KL, jednako staro kao na KR i mlađe od VP i KG¹⁹ jer je na njima najstarija trokutasta morfologija, dok je morfologija oka na NŽD četvrtasta. V u odnosu na JAT visi na gornjoj liniji jer je kraće (položaj 78-79), kao i u Sakramentaru *Kijeveskih listića*. Treba primijetiti da se pisaru potkrala pogreška u izvođenju desnoga oka slova V 77 jer je crta pobjegla preko spojnice što će se ponoviti i na slovu T 90. Vidi Slike 7., 8. i 10.

¹⁹ Trento, 11r 33.

Slika 11. Slovo G - Figure 11. Character G

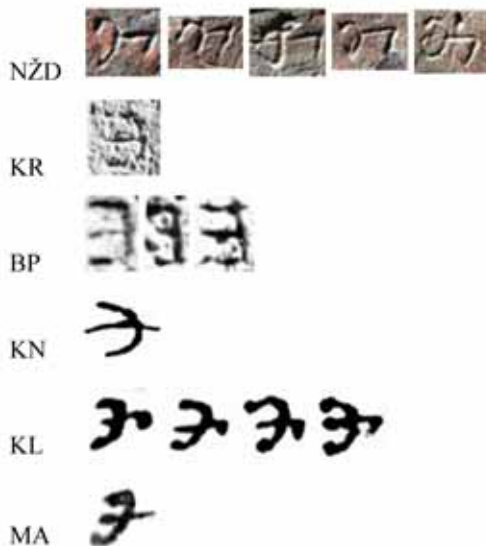
G 19 - pojavljuje se samo jednom. Po položaju svojih oka odgovara starijemu trokutastomu i oblom obliku jer još ima vodoravnu crtu s koje visi desno oko dok je gornje negdje na sredini i malo veće, kao što je bilo na početku. Morfologija je oka između oble i uglate glagoljice. Iako nije slično ni s jednim slovom G u ostalim usporednim spomenicima, možemo ipak zaključiti da je najbližnje s KR i KN, ali po obliku malo starije od njih. Ima sličnosti i s KL jer gornje oko stoji na hasti u obama spomenicima.²⁰ Vidi Slike 7., 8. i 11.

Slika 12. Slovo D - Figure 12. Character D

²⁰ FUČIĆ 1982: 10.

D 11 - pojavljuje se samo jednom. Spojnica oka ide izvana pa je slično najstarijemu obliku koji ima vanjsku spojnicu u trokutastoj 𐌆 i okrugloj glagoljici 𐌇 kao što je to na KR. Izvedba na NŽD zrcalno je jednaka slovu V 44, 57. Jedino stariji oblici D i V imaju zrcalnu sličnost, u ustavnoj ili uglatoj glagoljici više je nema. Vanjska jednopotezna spojnica je kao u KR s tim što se malo približava sredini oka. Oka su poluobla i četvrtasta slično kao na BP. Slovo D u NDŽ bilo bi između KR i BP, starije od KN. Vidi Slike 7., 8. i 12.

Slika 13. Slovo E - Figure 13. Character E

E 6, 22, 25, 34, 40, [85] – pojavljuje se šest puta, s tim da je E 85 gotovo čitavo rekonstruirano i to prema jezičnim podacima. Očito nema srednje linije a desna spojnica vrlo je izrazita. U trokutastoj glagoljici 𐌆 nema desne spojnice, ona se pojavljuje tek u okrugloj glagoljici 𐌇 , a uvijek ima srednju prečku. Takvo slično E je u KL, ali desni proboj srednje horizontale nije toliko izražajan kao na NŽD, dok KN ima samo vodoravnu crtu kao i *Mihanovićev apostol* (MA) – linija prodire na desnu stranu ali se ne spušta dolje. Po izrazito spuštenoj desnoj liniji oblik je slova E na NŽD jedinstven, i to samo kod pisara Ivana, dok se Stjepanovo jedino slovo E ne vidi dobro i uglavnom je rekonstruirano. Vidi Slike 7., 8. i 13.

Slika 14. Slovo Ž – Figure 14. Character Ž

Ž 5 – Samo se jednom pojavljuje na NDŽ i po morfologiji se razlikuje od najstarijega oblika u trokutastoj i okrugloj glagoljici po tome što je gornji dio slova *odvojen* od vodoravne linije, odnosno spojen s vrlo kratkom hastom kakva je u MA samo malo duža.²¹ Po tome se slovo Ž razlikuje od slova L 54 s gornjim okom „prilijepljenim“ uz horizontalu. Po toj se razlici s još većom sigurnosti može na položaju 13 ustanoviti da to nije Ž. Još treba spomenuti drugačiju kvačicu na slovu Ž na BP zbog toga što se isti takav oblik slova kod Stjepana javlja i na položaju T 90, ali je to očita Stjepanova pogreška. Vidi Slike 7., 8. i 14.

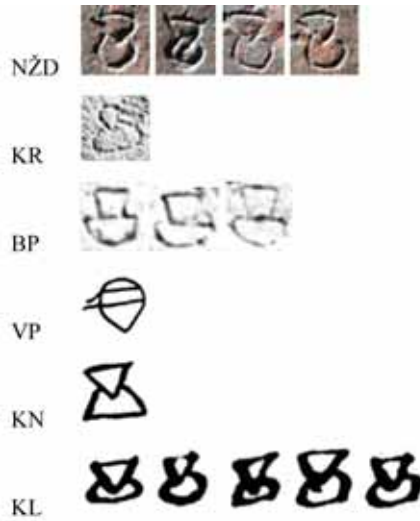
Slika 15. Slovo Î - Figure 15. Character Î

Î 56, 69 – Dva su desetična slova *î* sa »suknjicom«. Razlikuju se od trokutastoga i okrugloga slova po gornjoj prečki i uglatoj morfologiji kao što je i na *Supetarskom ulomku* iz 11. st. (SU). *Kločev glagoljaš* (KG)²² ima

²¹ MIH 1a 14.

²² Trento 7r 34.

oblu izvedbu oka. Pojava desetičnoga *î* sa suknjicom rijetkost je vrijedna pozornosti jer je kod Ivana to jedini *i*. Stjepan ima četiri pojavnice slova *i*, a desetično *î* sa »suknjicom« samo jednom. Na natpisu NŽD dvije pojavnice slova *î* sa »suknjicom« sigurno su znak starine. Dok se na epigrafskim spomenicima piše redovito za brojnu vrijednost 10, na NŽD se pojavljuje dva puta i to u glasovnoj vrijednosti što svjedoči još veću starinu.²³ Vidi Slike 7., 8. i 15.

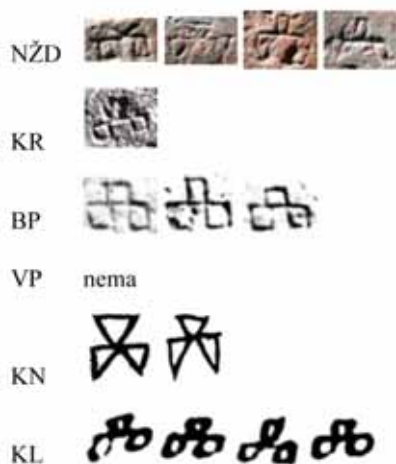

Slika 16. Slovo I – Figure 16. Character I

I 67, 72, 84, 97 – Ima četiri pojavnice slova koja su slična najstarijoj trokutastoj morfologiji izuzev središnje okomice: koja kasnije u okrugloj nestaje: . Ivan nema ni jednoga običnoga slova „i“. Stjepan ima četiri: *sopiê*, *s(ve)ti*, *iestb* (ili: *i estb*), *pisalb*. Svi su slične morfologije kao u KL s trokutom gore i polukrugom dolje. Vidi Slike 7., 8. i 16.

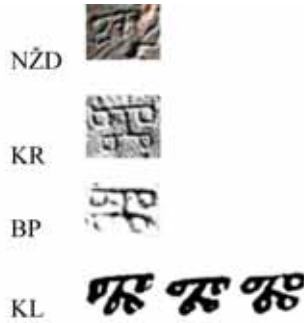
²³ Usp. MIHALJEVIĆ: 2006.

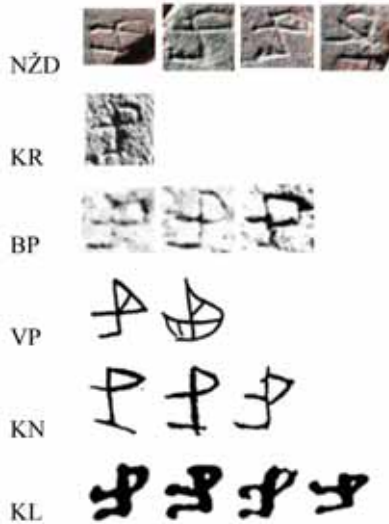
Slika 17. Slovo L – Figure 17. Character L

L 13, 54, 75, 100 – Slovo L ima tri oka i zato je njegova morfologija izrazitija. U trokutastoj glagoljici to su tri kružna isječka ili trokuta: , kao što je to na KN, a u okrugloj glagoljici tri kružića: . Kod Ivana je gornje oko trokutasto, a donja četvrtasta, dok su kod Stjepana sva tri četvrtasta. Gornje oko sjedi na horizontali što je važno za L 13. Tu je natpis nakon pisanja teksta odlomljen. Boljim promatranjem pomoću povećala jasno se vidi da je odlomljen desni gornji dio *poslije* pisanja i zato je gornji dio haste slova A 12 oštećen, odnosno skraćen, a tako je i crta koja zatvara gornji dio slova L 13 nestala iako se vidi njezin desni kraj. Ona je inače odvojena na L 54 od kvačice pa pretpostavljamo da je bila odvojena i na L 13. To nije slovo Ž jer Ivan piše različito slova L i Ž. Gornje oko na slovu L 54 priljubljeno je uz vodoravnu crtu dok slovo Ž 5 ima gornji dio odvojen od vodoravne crte. To potvrđuje da je na poziciji broj 13 slovo L. Vidi Slike 7., 8. i 17.

Slika 18. Slovo Granato M – Figure 18. Older character M

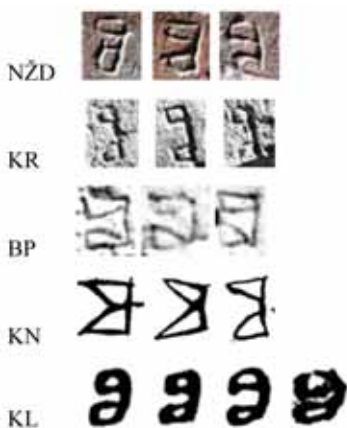
M 23 – Ima samo jedno slovo M i to granato. U trokutastoj glagoljici slovo M: zatvara tri četvrtine kruga, ali nakon što su isječci prešli u krugove, dobivamo u okrugloj glagoljici poznato granato . U NŽD nije dobro vidljivo, ali se može pretpostaviti da stoji na položaju br. 23 i po jezičnome kontekstu i po prepoznatljivim oblicima gornjega dijela i spojnicu prema donjemu dijelu. Pojava granatoga M znak je starine. Osim u KR i BP na Slici 18, nalazimo ga u KG, BL, GA i JU²⁴. Vidi Slike 7., 8. i 18.

Slika 19. Slovo N – Figure 19. Character N

²⁴ FUČIĆ 1982: 11.

N 31, 48, 59, 94 – Slovo N pojavljuje se četiri puta i slično je jedinstvenom modelu trokutaste i okrugle glagoljice: 𐀎 . Znak starine predstavljaju lijeve vodoravne prečke koje se u 14. st. u ustavnoj glagoljici gube. Gotovo da nema bitne razlike između NŽD i ostalih komparativnih spomenika u morfologiji slova, jedino što KL ima serife. Vidi Slike 7., 8. i 19.

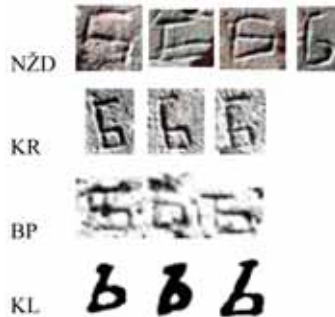
Slika 20. Slovo O - Figure 20. Character O

O 16, [43], 65, 74 – ima četiri pojavnice, od toga je jedno slovo O rekonstruirano na temelju jezičnih podataka. Slično je okrugloj morfologiji jer se trokutasta sastoji od dva trokutasta oka spojena lukom 𐀎 a kod okrugloga su se ta trokutasta oka pretvorila u upisane kružice 𐀎 . Trokutasta morfologija oka prisutna je na BP i KN jer se vidi tendencija spajanja oka. NŽD je između KR i BP. Vidi Slike 7., 8. i 20.

Slika 21. Slovo P - Figure 21. Character P

Slovo P 15, [33], 39, 50, 66, 96 – pojavljuje se šest puta. U trokutastoj oko zauzima gornju desnu četvrtinu kruga koja je podijeljena linijom na dvije osmine, a srednja prečka prodire ulijevo: P . U okrugloj glagoljici ostaje ta prečka iako se kružni isječak pretvara u kružić P . Dok Ivanovo P nema donjega dijela haste ispod lijeve prečke, isto kao u KR, BP, Ivanovo slovo P ima cijelu hastu kao u KL. Vidi Slike 7., 8. i 21.

Slika 22. Slovo R – Figure 22. Character R

Slovo R 7, 36, 42, 81 – pojavljuje se četiri puta. U trokutastoj glagoljici oko je u obliku kružnoga isječka, odnosno trokuta i gornja horizontala ide na obje strane haste R , a kod okrugle je oko u obliku kružića i gornja horizontala ide samo na desnu stranu R . Prvi pisar NŽD izvodi malo izduženo oko kao na BP, a drugi bolje zaokruženo kao na KR i u KL. Vidi Slike 7., 8. i 22.

Slika 23. Slovo S – Figure 23. Character S

S 1, 26, 29, 46, 52, [61], [64], 70, 73, 79, 86, [89], 98, 102 – Slovo S ima četrnaest pojava, od toga tri imaju veća oštećenja pa su djelomično rekonstruirane. Stariji trokutasti oblik slova S ima vodoravnu gornju crtu Ψ . U okrugloj se glagoljici gornji dio okrenuo: ⊗ . Prema tome je Ivanovo S slično trokutastoj morfologiji, a Stjepanovo okrugloj. Ravnu crtu gore imaju VP, BP, pa i KR, a od ostalih spomenika: KG, PN, SP, PO, *Humski grafit* br. 38.²⁵ Vidi Slike 7., 8. i 23.

Slika 24. Slovo T – Figure 24. Character T

Slika 25. Položaj slova T u linijskom sustavu

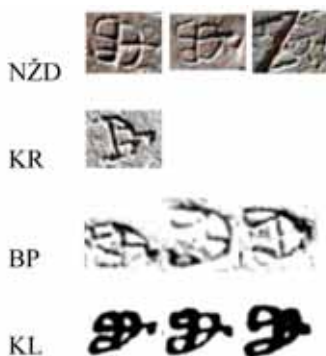
Figure 25. Position of the character T in the line system

T 3, 17, 27, 35, 41, 62, 71, 80, 87, 90 – Ima deset pojava. Trokutasto Ψ je plitko kao i okruglo ⊗ . A tako su plitka i slova obojice pisara i to s uglatim oblicima oka koji se malo zaokružuju kod drugoga pisara. T 90 ima dvije okomice koje bi mogle biti dio slova L ili Ž u nekoga drugoga pisara (vidi Ž na BP, Slika 14), ali ne kod Stjepana niti kod Ivana. Stoga zaključujemo da je to pogreška.²⁶ Vidi Slike 7., 8. i 24.

²⁵ FUČIĆ 1982: 12.

²⁶ Pogreške su na natpisima česte i vidljive jer se ne mogu izbrisati. Tako ih ima na *Senjskoj ploči* (slovo C ima oko na desnoj strani umjesto na lijevoj), na *Bašćanskoj* (*azb* uklesan prije invokacije), na *Valunskoj ploči* (otvoreno oko na slovu T), na *Grdoselskom ulomku* (A ispravljeno u N) i na *Jurandvorskom ulomku* (zamijenio I i S) (FUČIĆ 1971: 227, bilješka 1). Na *Valunskoj ploči* »Zabunom je najprije uklesao znak za poluglas (ključ), a zatim ga ispravio u slovo N« (FUČIĆ 1982: 354).

Analiza položaja slova T u odnosu na druga slova u okolini u istome retku otkriva da kod Ivana slovo T visi na gornjoj liniji u položaju 2-4, a na položaju 16-18 kreće od sredine retka i onda se ispravlja i ide prema gornjoj liniji. Stjepanova slova T 71 i 87 vise na gornjoj liniji. T 80 je u drugačijoj okolini. Budući da se redak spušta, i T 80 se spustilo u odnosu na S 79, ali je visoko u odnosu na R 81. Naravno da nam je to važno jer slovo T visi na gornjoj liniji jedino u Sakramentaru *Kijevskih listića*. Ako oba pisara znaju za koordinaciju slova prema gornjoj liniji, možda su imali ili vidjeli Sakramentar KL. Vidi Slike 7., 8. i 25.

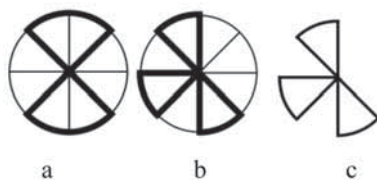

Slika 26. Slovo U – Figure 26. Character U

U 2, 18, 24 – ima tri slova U i to samo kod Ivana. U 24 se ne vidi dobro tako da je djelomično rekonstruiran prema ostacima crta, a djelomično prema jezičnim podacima. U trokutastoj je glagoljici ⚙ zauzelo tri četvrtine kruga i njegova lijeva oka trokutastoga oblika ostala su na BP od slova O. U okrugloj se glagoljici iz kružnih isječaka dobiju upisani krugovi ⚙ . Spojnica koja spaja ta dva slova i probija na desnoj strani, obično ide prema dolje. Međutim, kasnije se desni dio sve više sljubljuje sa srednjom okomitom hastom. To se lijepo vidi na KR gdje se oka vide s desna, a lijeva strana uopće nema oka, zatim se oka s desne strane gube i ostaje samo spojnica u obliku luka (BP, KL). Na NŽD slovo U je slično kao i u KL. Vidi Slike 7., 8. i 26.

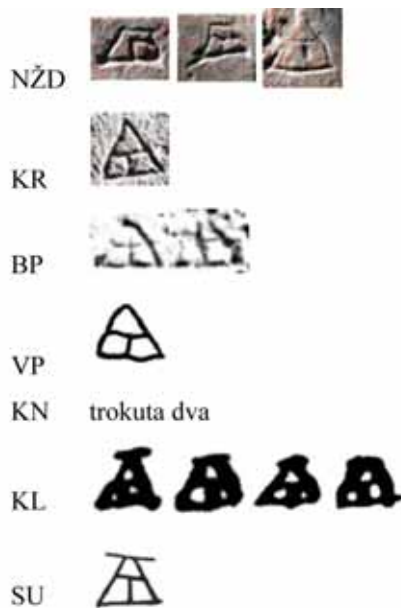
Slika 27. Poluglas ь – Figure 27. Semivowel ь

Slika 28. Poluglas u rozeti
Figure 28. Semivowel in the rosette

Poluglas ь 4, 8, 10, 14, 28, 30, [32], 37, 45, 47, 49, 51, 55, 60, [76], 82, 88, 95, 101 – ima devetnaest pojavnica, od toga su dvije skoro potpuno rekonstruirane pa ih nema na Slici 27. *Poluglas* u trokutastoj glagoljici ima oblik . Iz njega se razvila hrvatska varijanta ili tzv. hrvatski ključ kakav vidimo na KR, VP, SU i BP te druga, okrugla varijanta koju ima

npr. Sakramentar *Kijevskih listića* iz 10. st. Ivanov *poluglas* je isti kao u KL i u običnome (ne naslovnome) tekstu KG²⁷ tj. zauzima donju i gornju četvrtinu kruga simetrično u odnosu na okomit dijametar kruga (Slika 28a) i zato mora lijevo treće oko udaljiti dužom horizontalom. Inače se to oko drži središta kruga u trokutastom obliku, ali kad su se trokuti preoblikovali u kružice, morali su dobiti spojnicu koja se s vremenom i produžila. Stjepan piše gornje oko s lijeve strane okomitoga dijametra, a donje oko s desne strane (Slika 28b-c) i duktus mu se slaže s tom geometrijom jer je njegov okomiti dijametar ravan. Nije nevažno da po duktusu i obliku takav *poluglas* ima KG (drugo slovo po redu na Slici 27), samo je nešto izduženiji jer je u naslovu i linija nije okomita nego kosa. I taj je pisar morao lijevo oko podići jer bi bilo preblizu donjega koje je također na lijevoj strani okomitoga dijametra.²⁸ Vidi Slike 7., 8., 27 i 28.

Slika 29. Slovo JAT – Figure 29. Character JAT

²⁷ KG Trento 7r 38. Takvih oblika ima mnogo u običnome tekstu.

²⁸ KG Innsbruck, 3r 26. redak, 4. slovo. Više o naslovnoj glagoljici vidi u ČUNČIĆ 2001.

Slika 30. Položaj JATA
Figure 30. The position of JAT

JAT 68, 78, 91 – postoje tri jata i to sva tri kod Ivana. U početku je u okruglome obliku *jat* izgledao kao istokračan trokut Δ kao na KR, BP i VP, a kasnije je spljošten kao u KL i na SU. Na NŽD prva dva *jata* su spljoštena a treći je istokračan trokut. Stoga vidimo da uz najstariji istokračni trokut postoji i nešto mlađi spljošteni oblik. Prvotan položaj trokutastoga *jata* bio je koordiniran malo poviše od donje linije jer je to njegov položaj u kružnici. Tako je ostvaren i ovdje, podignut je ali stoga i spljošten jer ne bi bio poravnat na gornjoj liniji da je ostao oblik trokuta u tome položaju. Vidi Slike 7., 8., 29 i 30.

Slika 31. Titla i dvotočka – Figure 31. Abbreviation sign and colon

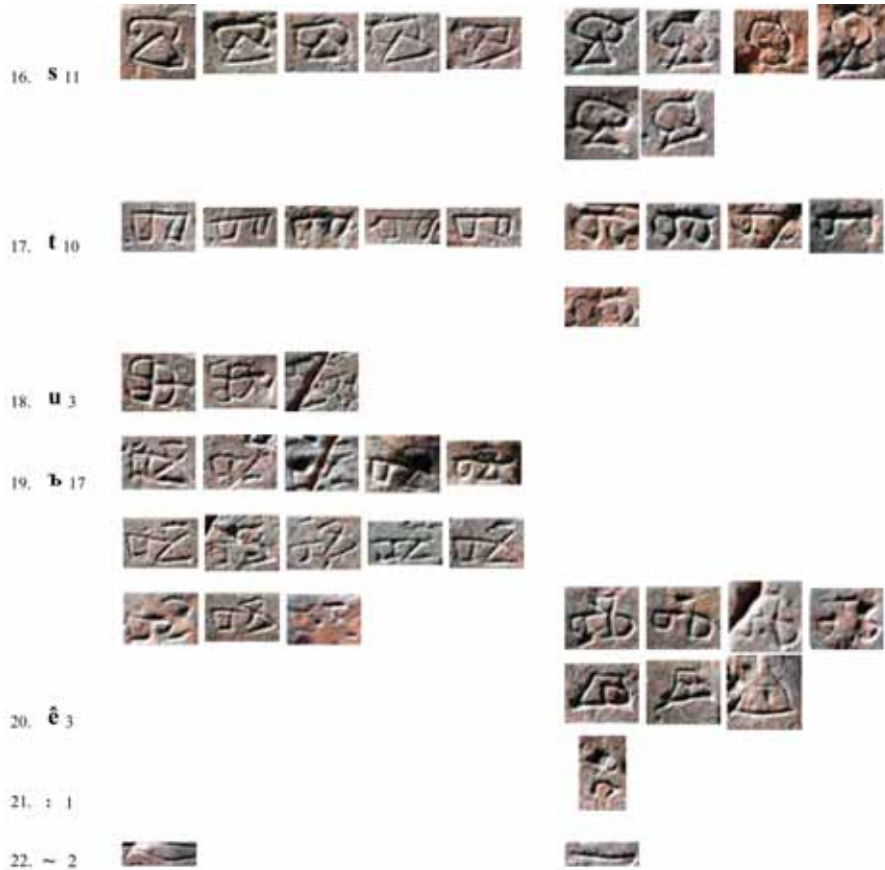
U tekstu postoje dvije titla koje su slične titlama u KL, samo što nemaju tako izrazite serife. Dvotočka je izvedena tako da se vide kružići umjesto točaka. Vidi Slike 7., 8. i 31.

Paleografska iskaznica NŽD

a) Ivan

b) Stjepan

1. a 6		
2. v 3		
3. g 1		
4. d 1		
5. e 6		
6. ž 1		
7. z 1		
8. î 2		
9. i 4		
10. l 4		
11. m 1		
12. n 4		
13. o 3		
14. p 6		
15. r 4		

Slika 32. Slova pisara Ivana (a) i Stjepana (b)
 Figure 32. Characters written by John (a) and Steven (b)

Na temelju paleografske analize može se zaključiti da obojica pisara uzimaju morfologiju i položaj slova najstarijih hrvatskih spomenika iz 10.-11. st. Kraći okomiti završeci krakova slova A, ravna gornja crta slova S, vanjska spojnica na D i V, položaj kraćih slova na gornjoj liniji, zrcalna morfologija slova D i V, T i V, kraća inačica slova P, otkrivaju u NŽD elemente trokutašte i najstarije okrugle morfologije. Osim sličnosti sa Sakramentom KL iz 10. st., ima sličnosti i s KG, najstarijim hrvatskim glagoljskim rukopisom, posebno u *poluglasu* naslovne glagoljice koja je inače sačuvala tragove

trokutastoga oblika u linijskome sustavu.²⁹ Pisanje znaka za tvrdi *poluglas* na dva načina otkriva poznavanje rozete koja može tolerirati rotacije lijevo i desno od osi simetrije ili okomitoga dijametra. Morfologija zatvorenih oka je istovremeno trokutasta, okrugla i četvrtasta (naravno, ne misli se na ustavnu glagoljicu) što je karakteristika prijelaznoga razdoblja. Stoga bi se po paleografskim elementima taj natpis mogao datirati u 11. st., s time da pamti i starije morfološke elemente iz 10. st.

Jezik

Tekst ima 102 slova i 24 riječi. Budući da je titla iznad prve riječi jasna, može se pretpostaviti da je to skraćunica od: *s(ъ s)utъžer*. U tekstu su još dvije title za standardne skraćnice *s(ve)ta* i *s(ve)ti*. Posljednje slovo nema title, ali se može pretpostaviti pokazna zamjenica *s(e)* koja se treba umetnuti u redak iznad sebe iza riječi Stjepan. Cjelovit tekst, kao što je već navedeno, glasi ovako:

*s(e s)utъžerъ zъdalъ potuga a emu estъ sъnъ petrъ a petronъ sъnъ pъsalъ
ivanъ*

s(ve)ta sopiê : î s(ve)ti solъvêstrъ a iestъ stêpanъ pisalъ s(e)

Glavna jezična karakteristika teksta koja odmah upada u oči jest *jorъ* ili tvrdi *poluglas* koji se pojavljuje 19 puta. Na početku razdoblja hrvatskih glagoljskih fragmenata u 11. st., meki i tvrdi poluglas stopili su se u jedan glas koji se u najstarijim fragmentima bilježi pomoću staroga znaka za *jor*. U to isto vrijeme izgubili su se *jerovi* u slabom položaju.³⁰ Nedostatak razlikovanja tvrdoga i mekoga *poluglasa* postavlja donju jezičnu granicu 11. st. ispod koje se ne može ići.

U riječima *petrъ* i *solvêstrъ* vidi se da još nije došao sekundarni *poluglas* u skup *tr*, pa je i to znak starine. Pisar Ivan u participima *pъsalъ* (što odgovara kanonskome obliku *pъsalъ*) i *zъdalъ* ima još uvijek infinitivnu osnovu na -ъ što je također znak starine. Kasnije se pojavljuje infinitivna osnova na -i (pod utjecajem prezentske osnove na -i) koju već ima pisar Stjepan: *pisalъ*.

Jery je napisan kao *jorъ* u obje pojavnice riječi *sъnъ*. To je neobično jer se staroslavenski *ъl* izjednačio s *i* vjerojatno u 12. st., a samo iznimno do-

²⁹ ČUNČIĆ 2001.

³⁰ Mihaljević 2003: 51. Zahvaljujem Milanu Mihaljeviću za jezične savjete.

čekao i 14. st.³¹ Ovdje bismo stoga očekivali yeri ili mlađi *i*. Može li se to protumačiti ispuštanjem drugoga grafičkoga dijela digrafa њ > њ? Ta pojava zabilježena je i na BP na kraju riječi *hr̃vatskь* (umjesto *hr̃vatskы*).³²

Pojava desetičnoga *î* sa »suknjicom« (I 56, 69) rijetkost je vrijedna pozornosti jer je kod Ivana to jedini *i*. Stjepan ima četiri pojavnice slova *i* (I 67, 73, 85 i 98) u riječima *sopiê*, *s(ve)ti*, *iestь*, *pisalь*, a desetično *î* sa »suknjicom« samo jednom i to kao sastavni veznik. »Ne treba ni isticati da je u svima pojava drugoga slova mnogo rjeđa (sporadična) i da se na svim položajima gdje se ono pojavljuje češće od njega pojavljuje i obično *i*. Naravno, što su rukopisi mlađi, to je njegova pojavnost rjeđa.«³³ Na ovome natpisu se *î* sa suknjicom pojavljuje dva puta što je siguran znak starine.

Jat se nalazi u imenima grčkoga podrijetla *stêpanь* i *sopiê* što je uobičajeno. Slovo „o“ umjesto „i“ u *Solvêstrь* za Silvestar nije posve neobično. Ima potvrdu, doduše kasniju, u *II. novljanskom brevijaru* gdje piše: *Solveriju p(a)pê*.³⁴ Inače u litanijama, iz 14. - 15. st. nalazimo *Selvestre*,³⁵ *Salvestra*,³⁶ *Selvêstra*,³⁷ *Selvêstre*.³⁸

Može se zaključiti da natpis ide među one tekstove prijelaznoga razdoblja koji imaju sustav od sedam samoglasnika prisutan u većini hrvatskih glagoljskih fragmenata³⁹ – dakle nema nosnih samoglasnika, *jerija* ni *jera*, odnosno, osim današnjih pet ima još *jor* i *jat*.

U štokavskome narodnom govoru glas „f“ zamijenjen je glasom „p“⁴⁰ tako da je razumljiva pojava dvaju imena sa suglasnikom „p“:

³¹ BROZOVIĆ, IVIĆ 1988: 7.

³² Usp. ŽAGAR 1997.

³³ MIHALJEVIĆ 2003: 46-47.

³⁴ *II. novljanski brevijar* 1977, f. 432 a 18-19. Doduše tu bi se zamjena mogla protumačiti vizualnom pogrešnom percepcijom prepisivača jer su slovo I i O u ustavnoj glagoljici dosta slični.

³⁵ *Novakov misal*. 1368. f. 257 d 28; Krmji ritual. 15. st., f. 13, 1-8. Kartoteka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* u Staroslavenskom institutu.

³⁶ *Klimantovičev zbornik*. 1501.-1512., f. 148r, 5-15. Kartoteka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* u Staroslavenskom institutu.

³⁷ *4. vatikanski misal*. 14. st. f. 13d, 20. Kartoteka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* u Staroslavenskom institutu.

³⁸ *Brevijar Ljubljanski*. 14. st. f. 54c, 17-21; *Baromičev brevijar*. 1493. f. 532a, 4. Kartoteka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* u Staroslavenskom institutu.

³⁹ MIHALJEVIĆ 2003: 55-56.

⁴⁰ BROZOVIĆ 1988: 12.

Sopiê i *Stêpan*. Ta dva imena potvrđuju pravilo da „f“ ne ide u fonološki sustav ovoga razdoblja hrvatskoga jezika i gotovo uvijek se na njegovu mjestu pojavljuje „p“.⁴¹

Nastavak -lъ participa radnoga: *zъdalъ*, *pъsalъ*, *pisalъ*, koji imaju oba pisara, odraz je stanja iz toga vremena. Glas „l“ promijenio se u »o« tek oko 1400. godine.⁴² Ivan izražava perfekt bez glagola biti: *zъdalъ potuga* i *pъsalъ îvanъ*. Inače na drugome mjestu ima 3. lice prezenta glagola biti: *estъ* (položaj br. 24-28). Stjepan izražava prošlo vrijeme glagolom biti: *iestъ* ... *pisalъ*. Ovdje je zanimljiva pojava slova *i* (I 85) u riječi *iestъ*. Po pravilu se *e* na početku riječi čitalo »je«. Prema tome se mek izgovor podrazumijeva i ne bilježi – ako piše *estъ*, čita se »jest«. Stoga se postavlja pitanje bi li I 84 moglo biti posebna riječ, odnosno akuzativ osobne zamjenice *onъ* kojom se može izraziti živo i neživo (što je u suvremenome hrvatskom *ga*). U tom bi se slučaju zamjenica *i* odnosila na ono što je Stjepan pisao (pisao *ga*). Položaj te riječi u rečenici ne ide u prilog enklitici koja bi trebala doći iza glagola. Ta bi se pretpostavka mogla prihvatiti uz dodatnu tvrdnju da je u to vrijeme »i« naglašen oblik. Uz to možemo pretpostaviti da je zadnje slovo S 102 zapravo skraćeno *s(e)*, iako nema tittle, no stoji ispod crte, pa se može smatrati i kao umetnuto *s* u gornji redak kao pokazna zamjenica koja se odnosi na sadržaj koji je Stjepan pisao jer se nalazi baš iza i ispod završetka prethodne riječi – subjekta. Ako prihvatimo tezu da je *i* akuzativ zamjenice, tada posljednje slovo S 102 nema jezične uloge, pa se ukupan broj riječi ne mijenja.

Od dvadeset i četiri riječi natpisa sedam se odnosi na imena: *sutъžerъ*, *potuga*, *petrъ*, *îvanъ*, *sopiê*, *solъvêstrъ*, *stêpanъ*.

Sutžer (od *Sanctus Georgius*), inačica je imena crkve Sutđurađ ili Suđurađ⁴³ – a to je lokalitet gdje je natpis pronađen. Slovo »đ« u to vrijeme ne postoji, a strana se imena pišu sa *g*, *ž* ili *j*.⁴⁴ Sveti Juraj ima različite reflekske: Suđurac

⁴¹ MIHALJEVIĆ, 2003: 45. U latinskom postoji fonem *f*, npr. na latinskom nadgrobnom natpisu kraljice Jelene iz 976. spominje se da je Jelena majka Stjepanu kralju: *Stefani Regis*.

⁴² BROZOVIĆ, IVIĆ, 1988: 12.

⁴³ Sutđurađ (aqua de Sutiuragh) (PUTANEC 1963: 139). Sutđurađ je asimilacijom dao Suđurađ i konačno Suđurađ. (PUTANEC 1963: 149).

⁴⁴ Sudžulijan, Sutžulijan 12. st., to je Sut + Žulijan od Julianus nađeni su u ispravi iz 1222. g., selo na Stonskom Ratu (PUTANEC 1963: 140 i 160). Iako nema više potvrda, teorija jezičnih promjena u slavenskim jezicima dopušta sut-žer za sanctus Georgius.

(sudzuraz 1397., sada Sućurac kod Splita).⁴⁵ Crkva se oduvijek zvala Sutđurađ, Suđurađ ili Suđurac, a isto se tako naziva i izvor vode uz crkvu i toponim koji poblizje označava lokalitet. Izvor vode se spominje u povijesnim dokumentima godine 1428. kao *aqua de Suth Iuragh*, godine 1442. kao *aqua Sancti Georgii*, *aqua de Sutiuragh*, a god. 1444. Sutđurađ (*aqua de Sutiuragh*). To je Sut + Đurađ. Hagioforni toponimi s refleksom starodalmatoromanskoga pridjeva *sanctus* kao *Sut-* u prvome dijelu složenice pojavljuju se u hrvatskom i crnogorskom priobalju. »Interesantno je opaziti, da dalmatinski Hrvati ne prevode pridjev *sanctus* u takvim imenima mjesta, (...). Ta pojava stoji zacijelelo u vezi ili sa velikim prestižem latinskoga svećenstva ili s time što su Hrvati u vrijeme kad udoše ti toponimi u njihov jezik, još pogani, pa zadržavaju u cijelosti romanski toponim. «⁴⁶ Ovi prefiksi nastali od latinskoga *sanctus* svjedoci su da je nekad prije postojao nazal: san(c)tus > santu > sōtu > sōtъ > sut. Ovakvi toponimi govore u prilog tvrdnji, da su zahumski Slaveni (...) zatekli još Romana, od kojih su saznali ime (...)«⁴⁷

Hrvatsko ime Potuga nije zasada poznato,⁴⁸ ali ima primjera osobnih muških imena iz toga vremena koja završavaju na -a: Radonja i Rugota na *Krčkom natpisu* iz 10.-11. st., Držiha i Mikula na *Bašćanskoj ploči* s poč. 12. st. Bratohna, Têha i Juna na *Valunskoj ploči* iz 10. - 11. st. i druga.⁴⁹ To bi ime išlo u onu vrstu osobnih imena u koju ide i Rugota, koja su po sadržaju negativna.⁵⁰ Maretić takva imena naziva profilaktičnima (Gad, Grub, Mrk,

⁴⁵ PUTANEC 1963: 142.

⁴⁶ SKOK, 1952: 258. PUTANEC, 1963: 137-138.

⁴⁷ SKOK, 1950: 236. PUTANEC 1963: 138.

⁴⁸ Nema imena Potuga u *Codex diplomaticus regni croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, 743.-1100. god. (PUTANEC 1976: IX).

⁴⁹ Pribina, Presila, Vitolja, Potjeha, Njeguča, Kuriša, Prekana, Sudonja, Kruhonja, Mrmonja, Rugonja. MALETIĆ (ŠIMUNOVIĆ 2008: 13).

⁵⁰ Potuga, imenica ženskoga roda, u Dalmaciji je značila tužba. Na pr.: udario me i još mi zapritio, da će me ubiti, ako odem starišini na potugu. Pavlinović. *Rječnik* 1935. U ruskome jeziku *potugъ* je daća, porez, a može značiti i grčeve, mučninu, dok je preneseno značenje: neuspjeh, uzaludan napor ili pokušaj. A купецъ роидет во ето, а smerдъ потпанетъ въ свои *potugъ*, какъ пошло, к Novgorodu. (iz 1456. g.). А данъ careva i obrokъ i vsjakie *potugъ* platiti s tѣhъ derevenъ mnѣ Nečaju. (iz 1568. g.). А что было monastyrskie votčinki, i to oтъ Litovskihъ i oтo vsjakihъ vorovskihъ ljudei i oтъ tjaželyhъ *potugovъ* zapustjelo. 1613. (POLJANEC: 640) (isticanja MČ). Drugo značenje *potuga* je *poborъ*: (*publicam mendicitatem*) 16. st. SREZNEVSKI 1955, stupac 1300. *Pobor* na ruskom znači težak namet, porez, a povijesno, crkveni *pobor* znači svećenički bir, lukno (POLJANEC: 583). *Pobor* je inače hrvatsko ime koje se nalazi među imenima s prijedlogom kao: Najezda, Prijezda,

Zavid, Zloba, Grd, Gnusa, itd.) i tumači ih na ovaj način: »Tomu je jamačno bila uzrokom želja, da bi sve one sile, koje mogu čovjeku nauditi, dijete pustile kroz čitav njegov život na miru, ta ono nije lijepo, nego je ružno t. j. ime mu je takovo.«⁵¹

Natpisi su pisani mlađim jezikom u odnosu na istovremene rukopise i u njima je prisutniji narodni govor. Ovdje je zapisan stari hrvatski jezik 11. stoljeća.

Sadržaj natpisa

Prvi dio natpisa koji je napisao Ivan odnosi se na gradnju crkve Sv. Jurja ili Sv. Đurđa. Tada su mnoge slične crkve bile zadružna starina o kojima se brinulo crkveno bratstvo sela kojemu su pripadale. Članovi bratstva birali su se iz svake seoske obitelji, bratstvo se održavalo prenošenjem na muške potomke. Nekad su se članovi bratstva imali pravo i pokapati unutar svojih crkava. Obnove i popravke crkve radilo je isključivo bratstvo (danas je situacija gotovo ista), a takvi događaji su se vrlo često bilježili urezivanjem godine. Tako je na kamenome križu koji stoji na ulazu u groblje oko Đurđa, urezana 1870. godina koja može predstavljati nekakvu obnovu. Godine 1976. bratstvo je prilikom gradnje nove crkve dalo napraviti mali betonski blok s uklesanom godinom koji je ugrađen u zid crkve blizu vrata. To je uobičajena pojava kao i želja da se ovakve stvari pamte. U sve to se uklapa i natpis. Ivan je želio da se zapamti da je njegov djed Potuga zidao crkvu pa bi po muškoj lozi Potuga > Petar > Ivan njegovo rodoslovlje imalo veći smisao i možda neko pravo u odnosu na crkvu sv. Đurđa, odnosno bratstvo. Ako se ovdje radilo o bratstvu, to je nova potvrda vrlo staroga bratstva, u što sumnjamo, ali se može sa sigurnošću tvrditi da su tada već postojali začetci bratstava.⁵²

Dogod, Dovolja, Ostoja, *Pobor*, Pobrat, Zagozda, Negoda, Nelijep, Nerad (PUTANEC: IX-X) (isticanja MČ).

⁵¹ MARETIĆ 1886: 97.

⁵² Počeci bratovština poklapaju se u nekom smislu s počecima kršćanstva. Prvi poznati Statut bratovštine iz Reimsa uredio je biskup Hincmarus g. 859. God. 967. rimske bratovštine imaju vlastite barjake kojima dočekuju cara Otona I. Bratovštine u Hrvata imaju zapisan spomen u 12. st.: Papa Urban III. 11. studenoga 1186. odobrava zaključke Splitskoga sabora kao i biskupovu zabranu onih koji se nazivaju „fraternitates“. Papa Aleksandar III. kojega su Zadranjani dočekali 1177. godine »*immensis laudibus et cantibus in eorum slavica lingua*« tom prilikom je bratovštini crkve sv. Silvestra dao posebne oprostite za njihovu pobožnost četrdesetsatnoga klanjanja pred Presvetim oltarskim sakramentom. U Zadru je

Ovaj natpis sadržajem podsjeća na *Krčki natpis* iz 10.-11. st. gdje piše: *Se zida Maj opat̃ i Radonja, Rugota, Dobroslav*. Počinje sa *Se zida*, a natpis NŽD kaže *Se Sutžer zidaľ Potuga*. U *Krčkom* se *natpisu* nabrajaju braća benediktinci koji su zajedno s opatom Majom zidali neko zdanje, a ovdje se nabraja rodoslovlje: djed Potuga, otac Petar i sin Ivan. Možemo li pretpostaviti da su pisari Ivan i Stjepan bili također benediktinci kao i autor *Krčkoga natpisa*? Ili su bili laici kao i pisar prvoga dijela KN?⁵³

Autor drugoga dijela NŽD na početku zaziva sv. Sofiju i sv. Silvestra. Na dubrovačkom području ne postoji nijedna crkva posvećena ovim svecima niti je zabilježen njihov kult. Pretpostavljamo da je riječ o sv. Sofiji iz 2. st. koja se slavi 30. rujna prema rimskome martirologiju, a prema grčkim sinaksarijima 1. kolovoza i 17. rujna zajedno sa svojom djecom.⁵⁴ Sv. Sofija je udovica, majka triju svetih djevojčica mučenica: Vjere (12), Ufanja (10) i Ljubavi (9), kojima su glave odsječene za vrijeme progona kršćana pod Hadrijanom.⁵⁵ Tri dana kasnije i sama Sofija je umrla na grobu svojih kćeri⁵⁶ i pokopana je u katakombama na via Aurelia u Rimu.

Duž istočne jadranske obale poznate su nam samo tri crkve posvećene sv. Sofiji.⁵⁷ Najbliža se nalazi u župi Gornja Lastva u Boki Kotorskoj i potječe iz 15. stoljeća. Crkva sv. Sofije u Splitu smještena je iznad južnih gradskih vrata Dioklecijanove palače i prema romaničkim obilježjima potječe iz 12. stoljeća.⁵⁸ Kult sv. Sofije najbolje je zastupljen u Istri gdje Sofija dolazi kao zaštitnica staroga Dvigrada u kojemu se nalazila crkva iz 8. stoljeća. Njezin lik bio je isklesan na propovjedaonici koja je kasnije prenesena u crkvu sv. Silvestra iz 15./16. stoljeća u Kanfanaru.⁵⁹ Nije to bilo prvi put da je sv. Sofija dospjela u crkvu svetoga Silvestra.

Drugi svetac kojega Stjepan spominje pretpostavljamo da je sv. Silvestar I. Papa.⁶⁰ On je dao sagraditi velike i značajne bazilike u Rimu: Sv. Ivana

---

postojala bičevalačka Bratovština sv. Silvestra koja se spominje 1214, 1297., i 1380. Od 13. st. bratovštine su u svakoj župi u Dalmaciji. Štefanić 1942: 247-248.

⁵³ ČUNČIĆ 2009: 123-133.

⁵⁴ Sofia, Pistis, Elpis, Agape, *Biblioteca sanctorum*, 1968: 1279.

⁵⁵ Publius Aelius Hadrianus (76. -138.), rimski car (117. – 138.) filozof.

⁵⁶ *Dix* 1991: 465-466.

⁵⁷ BADURINA, A. Hagiotopografija. CD.

⁵⁸ MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ 1985: 295, 296.

⁵⁹ BADURINA 1990: 273.

⁶⁰ Sv. Silvestar Papa (31. siječnja 314. – 31. prosinca 335.) spominje se u *Liber Pontificalis* iz

Lateranskog, Sv. Križa Jeruzalemskog, Sv. Petra, a sagrađio je i nekoliko crkava na grobovima mučenika. Njegov blagdan slavi se na dan njegove smrti 31. prosinca, zadnji dan u godini, poznat kao *silvestrovo* u mnogim katoličkim zemljama. Njemu u čast sagrađene su crkve u Rimu i drugdje. Jedna crkva sv. Silvestra sagrađena je na Hramu Sunca na polju Marzio. Gradnju je započeo Papa Stjepan II.⁶¹ i završio sv. Pavao I. Papa.⁶² Ta se crkva zove *San Silvestro in Capite* jer čuva relikvije sv. Ivana Krstitelja a nalazi se danas u Rimu na *Piazza San Silvestro*. Poslije najezde Lombarda 756. godine mnoge su crkve i groblja bili porušeni pa je sv. Pavao I. prenio mučeničke relikvije iz takvih ruševnih svetišta i katakomba u crkve u Rimu. Tako se dogodilo i s tijelom sv. Sofije. Kad je dovršio gradnju crkve sv. Silvestra, Pavao I. prenio je tamo relikvije sv. Sofije.⁶³ Crkva se nalazila blizu njegove rodne kuće koju je pretvorio u samostan benediktinaca. Benediktinci su prema tome častili sv. Sofiju i sv. Silvestra zajedno.

Kult sv. Silvestra kod nas je nešto bolje zastupljen nego kult sv. Sofije. Od ukupno jedanaest poznatih crkava, četiri su postojale u Istri na području Porečke biskupije, ali nisu starije od 15./16. stoljeća.⁶⁴ Kult ovoga sveca dobro je posvjedočen u Zadru gdje je osim crkve iz 16. stoljeća postojala i bratovština sv. Silvestra. Za nas je važnija potvrda njegova kulta iz ranijih razdoblja. U Splitu je relativno blizu spomenute sv. Sofije na području Pazara postojala i crkva sv. Silvestra, također iz 12. stoljeća.⁶⁵ Ona je bila u posjedu samostana i crkve sv. Silvestra na otoku Biševu koju je dao sagrađiti svećenik Ivan iz Splita. Sačuvana je i isprava o njenom osnutku iz 1050. godine prema kojoj je ta crkva predana benediktinskomu samostanu sv. Marije na Tremitima, a kao svjedok se spominje Berigoj, kralj *Mariana*.⁶⁶ Zbog rata koji je izbio između Venecije i Bizanta, samostan sv. Silvestra dobiva 1181. godine od pape Aleksandra III. zatraženu zaštitu, potvrđenu bulom u kojoj se nabrajaju svi njegovi posjedi, između ostalog i crkva sv. Silvestra u Splitu.⁶⁷

---

7. ili 8. st. uglavnom u vezi s darovima koje je primila rimska Crkva od cara Konstantina.

⁶¹ (752.-757.)

⁶² (757.-767.) Slavi se 28. lipnja.

⁶³ Sofia, Pistis, Elpis, Agape, *Biblioteca sanctorum*, Istituto Giovanni XXIII della Pontificia università Lateranense, Roma 1968, 1279.

⁶⁴ BADURINA, A. Hagiotopografija, CD.

⁶⁵ MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ 1985: 295

⁶⁶ PITEŠA 2005: 216.

⁶⁷ PITEŠA 2005: 217.

Zašto se uz gradnju crkve svetoga Jurja, Đurđa, spominju sveta Sofija i sv. Silvestar? Budući da se prije 11. st. ne slikaju antropomorfni likovi svetaca, uzalud bi bilo tražiti ikonografsku poveznicu između Jurja, Sofije i Silvestra iako se i sv. Juraj i sv. Silvestar slikaju sa zmajem. Međutim, svi su oni mučenici jer je sv. Juraj iz Kapadocije mučen pod Decijem (201.-251.) ili pod Dioklecijanom (237.-316.). Isprva se slavio kao mučenik, a tek od 12. st. zapadna ikonografija dodaje mu atribut zmaja.⁶⁸ Prema tome sve troje svetaca ipak imaju nešto zajedničko. Sve troje su ranokršćanski mučenici: Sofija iz 2. st., Juraj iz 3. st., Silvestar iz 4. st. i njihov se kult proširio na Istoku i Zapadu, a poginuli su od ruke poganskih vladara pa su simbol pobjede kršćanstva nad poganstvom. A tako je i s građevinama podignutima njima u čast: crkva sv. Silvestra sagrađena je na Hramu Sunca, a crkva sv. Đurđa na nekoj nepoznatoj antičkoj građevini, možda crkvi, koja je vjerojatno podignuta na nekom poganskom lokalitetu.⁶⁹

Veličina teksta u usporedbi s ostalim natpisima iz prijelaznoga razdoblja 10.-12. st. otkriva da je NŽD drugi po veličini, odmah poslije Bašćanske ploče koja ima 402 slova, 26 grafema, 107 riječi i 13 redaka. Na NŽD ima 102 slova, 19 grafema, 25 riječi, 8 ili 9 redaka (uzme li se u obzir slovo S na kraju kao novi redak). Svi ostali spomenici imaju manje teksta. U 11. stoljeću je NŽD prvi po veličini teksta kao što se vidi iz Tablice 1.

	Broj slova	Broj grafema	Broj riječi	Broj redaka
Bašćanska ploča, poč. 12. st.	402	26	107	13
Natpis Župe dubrovačke, 11. st.	102	19	24 (25)	8 (9)
Konavoski natpis, 11. st.	49	12+10(11)	8+7(8)	8
Krčki natpis, 10. – 11. st.	38	16	8	4
Humski grafit, 12. st.	35	16	10	3
Grdoselski ulomak, 12. st.	32	16	9	4
Valunska ploča, 10. -11. st.	15	11	4	1

Tablica 1. Broj slova, grafema, riječi i redaka na najvećim hrvatskim glagoljskim natpisima 10.-12. st.

Table 1. The number of characters, graphemes, words and lines in the largest Croatian Glagolitic inscriptions 10th-12th century

⁶⁸ Leksikon ikonografije, 308-309.

⁶⁹ Zahvaljujem Ljiljani Mokrović za ove podatke.

USPOREDBA NŽD I KN

I za lokalitet *Konavoskoga natpisa* pretpostavlja se antička faza, i to na temelju površinskih nalaza kao i činjenica da je predstavljao važnu stratešku točku s koje se kontrolirala važna komunikacija prema unutrašnjosti, kako u doba antike, tako i u srednjem vijeku. Dakle ovim je lokalitetima prije svega zajednički smještaj uz antičke komunikacije. Također, u oba slučaja srednjovjekovna je crkva s grobljem nastala na starijoj antičkoj arhitekturi. Stoga je ponovna uporaba starijega građevnog materijala na ovakvim lokalitetima karakteristična i uobičajena pojava. Tako su i okolnosti nastanka *Župskog* i *Konavoskog natpisa* vrlo slične, jer im je kao podloga za pisanje tj. urezivanje poslužio ulomak antičkoga podrijetla koji je na taj način sekundarno uporabljen.⁷⁰ U župskom slučaju je to ulomak crijepa, a u konavoskom ulomak mramora, vjerojatno od rimskoga nadgrobnooga spomenika – stele, na čijoj su stražnjoj strani vidljivi ostaci natpisa.⁷¹

Ima 14 slova koja se pojavljuju u oba natpisa (Slika 33). NŽD je po paleografiji nekih slova mlađi (a, e, i, n, o), a po nekima stariji (v, g, d, p, s). Morfologija *poluglasa* u NDŽ pozna rozetu, a jor na KN-u je sličan hrvatskomu ključu koji isto pozna rozetu, samo na drugi način. Morfologija zatvorenih polja na KN-u je trokutasta i okrugla, a na NŽD je trokutasta, okrugla i četvrtasta. Trokutasta morfologija je došla iz kružnih isječaka rozete pa to znači da oba spomenika pamte ili imaju tradirane najstarije elemente. Velika sličnost dvaju natpisa je i u tome što su se na svakome našla dva rukopisa, dva pisara. Očito je da su na KN slova 1-22 upisana jednom rukom, a 23-46 drugom,⁷² ali ne znamo imena pisara. Na NŽD to su Ivan i Stjepan. U jednom i drugom spomeniku prvi je ili gornji zapis po tipu pisma stariji, ali ne toliko da bi se datacija unutar jednoga stoljeća mijenjala.

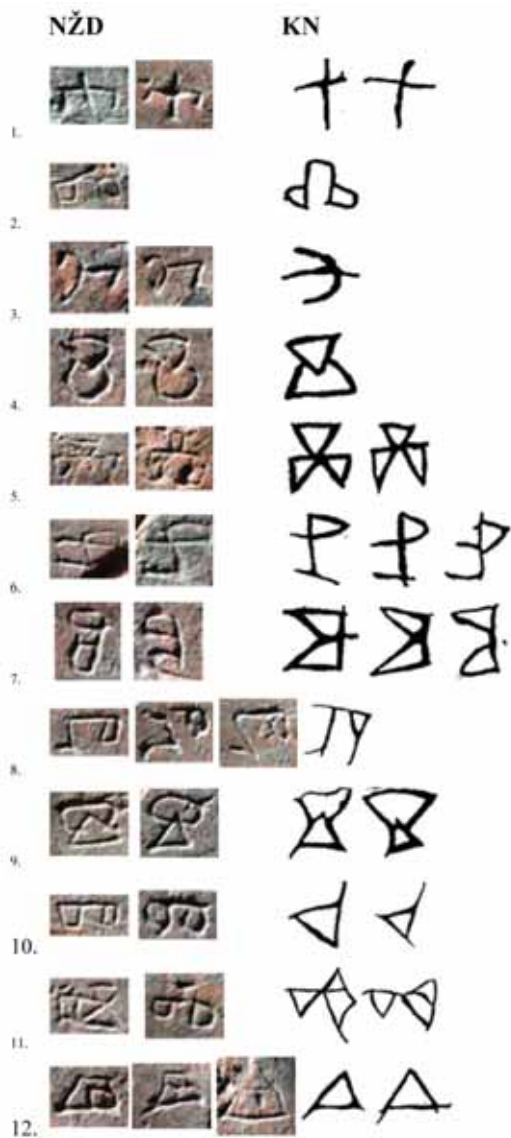
Usporedba slova temelji se na novom čitanju KN-a koje se razlikuje od čitanja Žagara i Kapetanića.⁷³

⁷⁰ PERKIĆ 2008.a: 126

⁷¹ KAPETANIĆ / ŽAGAR 2001: 13, Sl. 2.

⁷² KAPETANIĆ / ŽAGAR 2001: 23, Sl. 4.

⁷³ Više o tome vidi u ČUNČIĆ 2009: 123-133.

Slika 33. Usporedba slova na NŽD i KN
 Figure 33. Comparison of characters on NŽD and KN⁷⁴

⁷⁴ Uzeta su samo ona slova iz KN čije čitanje je potpuno izvjesno. Usporedi novo čitanje KN-a: ČUNČIĆ 2009: 123-133.

POSTANAK NATPISA I POVIJESNI KONTEKST

Župski glagoljski natpis pronađen je u jasnom arheološkom kontekstu i to je važno naglasiti iz više razloga. Naime, već sam izbor podloge za pisanje jasno nam govori gdje je natpis nastao, i u tome leži jedna od najvećih njegovih vrijednosti. Kako je srednjovjekovna crkva sv. Đurđa nastala na izvjesnoj antičkoj građevini (vjerojatno također crkvi), za njezinu gradnju i popravke zasigurno je korišten i antički građevni materijal kojim je okoliš tadašnje crkve morao obilovati. Stoga nije teško zamisliti da su autori ovoga natpisa, boraveći u blizini sv. Đurđa, lako i brzo došli do podloge za pisanje tj. urezivanje koja je zbog relativne mekoće i fine fakture daleko bolji izbor od kamena. To vrijedi i u slučaju da je ovaj ulomak već bio negdje ugrađen. Dakle, natpis treba usko vezati uz samu crkvu sv. Đurđa, a to nam, na kraju krajeva, potvrđuje i njegov sadržaj.

Otkriveno ranosrednjovjekovno groblje dokaz je i da postoji istovremena crkva. Za sada nije moguće točno utvrditi kada je sagrađena, a ulomci predromaničke plastike upućuju barem na to da je tokom 11. stoljeća bila opremljena specifičnom arhitektonskom plastikom i (ili) crkvenim namještajem, proizašlim iz neke dubrovačke radionice. Gradnja, a vjerojatnije obnova ili popravak crkve, važan je događaj za jednu lokalnu zajednicu i svakako dovoljno vrijedan da se o njemu ostavi neki zapis.

U 11. stoljeću dolazi do uspona Duklje čiju vrhovnu vlast priznaju Travunija i Zahumlje. Vrhunac moći Duklja doživljava za kralja Bodina, kada se pod njenom vlašću nalaze još i Raška i Bosna.⁷⁵ Prema Baradi,⁷⁶ a njegovo mišljenje ponavlja i Budak, upravo se humsko-dukljansko područje u razdoblju od 9. do 12. stoljeća može izdvojiti kao posebno kulturno područje čije se posebnosti očituju prije svega u umjetnosti, ali i književnosti, dok se kao žarišta te kulture mogu uzeti Dubrovnik i u nešto manjoj mjeri Kotor.⁷⁷ Kao specifičan fenomen ovoga područja ističe se problem širenja glagoljice i slavenskoga bogoslužja o čemu govori jedan od zaključaka Splitskoga sabora 928. godine na koji je posebno upozorio M. Barada. Prema tome se slavensko bogoslužje moralo širiti upravo na području tadašnje bizantske teme Dalmacije i to južnodalmatinskih biskupija, dakle

---

⁷⁵ LUČIĆ 1976: 86, 87.

⁷⁶ BARADA 1931: 211-214.

⁷⁷ BUDAK 1986: 137.

stonske, dubrovačke i kotorske biskupije, jer je njihova crkvena jurisdikcija obuhvaćala sve slavenske zemlje južno od Neretve. To znači da se, za razliku od srednjodalmatinskih biskupija, prostirala duboko u slavensku unutrašnjost.⁷⁸ Kao smjer širenja glagoljske pismenosti logičan bi bio tzv. južni put iz Bugarske i Makedonije, ali ovu tezu čini problematičnom prije svega nedostatak kamenih glagoljskih spomenika.⁷⁹ Problemom južnoga puta bavio se i Branko Fučić smatrajući da se on može trasirati uz pomoć spomenika datiranih na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, a na kojima se pored glagoljice javlja i ćirilica.⁸⁰ Na humsko-duklijanskome području, na kojem se isprepleću utjecaji bizantskoga Istoka i latinskoga Zapada, jednako se razvijala i latinska književnost. Ne samo za književnost već općenito i umjetnost, bile su presudne veze s južnom Italijom i benediktincima, a pogotovo sa samostanom Monte Cassino.⁸¹ Što se tiče benediktinaca na dubrovačkome području, ni za jedan samostan za sada nemamo sigurnih potvrda da je na bilo koji način podupirao ili njegovao glagoljašku pismenost.⁸² No jasno je da su upravo svećenici i to većinom monasi, bili njezini glavni pokretači. U tom smislu važan je podatak iz pisma pape Aleksandra II. iz 12. stoljeća, upućenoga barskom nadbiskupu, u kojem se spominju samostani Latina i Grka tj. Slavena.⁸³

Za kasnija razdoblja od 14. stoljeća nadalje postoje brojne potvrde o slavenskom bogoslužju na dubrovačkom području, pogotovo na području Astoreje.⁸⁴ Nama su posebno zanimljivi svećenici iz Župe koji se kao i ostali, izričito navode kao slavenski svećenici (»presbiter schlavicus« ili »presbiter sclavicus«), što nesumnjivo upućuje na popove glagoljaše.⁸⁵ Od župskih crkava u kojima djeluju ti svećenici spominje se crkva na Brgatu (tj. sv. Ana, nekada sv. Petka), sv. Ilar u Mlinima, a najviše sv. Marija Mandaljena (Magdalena), jer je oduvijek bila glavna župa. U dokumentima se prvi put

⁷⁸ BUDAK 1986: 126.

⁷⁹ BUDAK 1986: 128.

⁸⁰ FUČIĆ 1987: 22.

⁸¹ BUDAK 1986: 130.

⁸² Prema P. Butorcu i A. Dabinoviću, glagoljicu je upotrebljavala benediktinska opatija sv. Jurja pred Perastom u Boki Kotorskoj, no I. Ostojić smatra to dvojbenim jer ne postoji nijedan dokument koji bi to mogao potvrditi. Vidi u: OSTOJIĆ 1960: 30, 31.

⁸³ BUDAK 1986: 130.

⁸⁴ LIEPOPILI 1919: 30-58.

⁸⁵ MACAN 1985: 19.

spominje 1285. godine, ali je zacijelo starija.⁸⁶ Sv. Đurđe crkveno spada upravo pod ovu župu, kako u srednjem vijeku, tako i danas.

Sa sigurnošću se može tvrditi da se glagoljaštvo razvijalo na području bizantske Dalmacije, a ne u kneževini Hrvatskoj. Sveta su Braća ostavila tragove slavenske pismenosti u bizantskoj Dalmaciji i bizantskom Kvarneru. Prema znanstvenim istraživanjima, kako piše Ivanka Petrović, put sv. Ćirila i Metodija prema Moravskoj išao je starom rimskom cestom *via Egnatia* Carigrad-Solun-Drač, iz Drača su plovili brodom do Venecije i od Venecije Jantarskom cestom išli prema Moravskoj kamo su stigli 863. Plovili su istočnom obalom Jadrana, odnosno uz bizantsku Dalmaciju. Putovanje iz Carigrada do Moravske trajalo je oko tri mjeseca i sigurno su odsjeli u dalmatinskim gradovima i prijateljskim bizantskim posjedima. Bili su blagonaklono primljeni od crkvenih vlasti koje su bile pod Carigradom i kojima je bilo u interesu da se i na taj način već pokršteni hrvatski živalj privuče bizantskoj crkvi pa su podržavali slavensko bogoslužje. Tako je ostalo u predaji da su Sveta Braća učila »dalmatinski rod.« Čak piše u izvorima da je Metodije iz Dalmacije i Istre došao u Panoniju. To su bili prvi kontakti Hrvata sa Svetom Braćom. Bilo je to prvo sjeme koje je kasnije klijalo i jačalo narednim susretima. Metodije je 882. posjetio Carigrad i prošao opet Dalmacijom, a poslije Metodijeve smrti njegovi su učenici s glagoljskim knjigama u proljeće 886. god. bježali prema Dalmaciji. Sigurno su se slavenski svećenici preko bizantske Dalmacije vraćali u Carigrad. Neki Metodijevi učenici, prodavani kao robovi u Veneciji, dospjeli su na bizantske posjede na Kvarneru i u Dalmaciji. Bizantski car Vasilije I. Makedonac, zaštitnik slavenske misije, nastojao je da se još za Metodijeva života slavensko bogoslužje i učenje proširi među južne Slavene, pa i među Hrvate u bizantskoj Dalmaciji.⁸⁷ Da se glagoljica počela širiti i prije 12. st. iz Makedonije, tvrdi i Neven Budak⁸⁸ na temelju zaključaka Splitskoga sabora 925. godine koji se osvrće i na tri biskupije toga područja: stonsku, dubrovačku i kotorsku koje su također bile pod utjecajem »Metodijeve doktrine«.

Broj materijalnih potvrda za to u posljednje vrijeme se polako povećava. Marija Pantelić smjestila je mlađi pripis KL f. 1r iz konca 11. st. ili

⁸⁶ DRAČEVAC 1885: 7, 8.

⁸⁷ PETROVIĆ 1988: 43-54.

⁸⁸ BUDAK 1986: 126.

početka 12. st. u južno hrvatsko područje. Smatra da svjedoči »upotrebu *Ki(jevskih listića)* i *Si(najskoga euhologija)* na pograničnom, u to vrijeme mješovitom području kao što je bila dubrovačka Astoreja i poluotok Pelješac sa svojim humskim zaleđem.«⁸⁹ I *Bečke listiće* smješta u južno dubrovačko-humski areal.⁹⁰ Iz toga su prostora i važni hrvatski glagoljski odlomci *Djela apostolskih, Mihanovićeve* i *Grškovićeve*, iz 12. st. Tu su u 12. st. nastali glagoljski predlošci *Ljetopisa popa Dukljanina* i *Miroslavljeva evanđelja*. I *Kločev glagoljaš* je iz toga područja. To je najstariji poznati hrvatski glagoljski rukopis pisan oblom glagoljicom u 10.- 11. stoljeću, zbirka propovijedi znamenitih starih crkvenih propovjednika, a neki stručnjaci misle da je jednu od tih propovijedi sastavio sv. Metodije. Jezični elementi pokazuju da je bio prepisan iz nekoga još starijega makedonskoga glagoljskoga rukopisa, s hrvatskim jezičnim promjenama koje su se potkrale prepisivaču i koje jasno govore da je nastao u Hrvatskoj. Morao je biti prepisan negdje blizu graničnoga područja makedonskoga i hrvatskoga govornoga prostora. To bi mogla biti južna Dalmacija, Boka ili dubrovački kraj. Likovna oprema *Kločeva glagoljaša* potvrđuje kako je nastao negdje na našem jugu, ali ne u unutrašnjosti nego uz more.⁹¹

Ovim se spomenicima pridružio KN na bijelom mramornom ulomku. Kad govore o njegovu pronalasku, Žagar i Kapetanić predviđaju da će se još pronaći neka potvrda: »tako se i dalje nadamo novim otkrićima i još obilnijem popunjavanju glagoljaške karte južnih prostora.«⁹² To se sada dogodilo otkrićem NŽD. KN i dalje ostaje »najjužniji«, a NŽD, budući da je bliže Dubrovnika, spaja i upotpunjuje glagoljaško područje od Konavala do Pelješca. Tako se polako množe dokazi o glagoljici na tome području.

⁸⁹ PANTELIĆ, M. 1985: 54.

⁹⁰ PANTELIĆ 1986: 109.

⁹¹ FUČIĆ, 1997: 102.

⁹² KAPETANIĆ / ŽAGAR 2001: 47.

IZVORI

Kartoteka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, Staroslavenski institut, Zagreb:

- *Novakov misal*. 1368. Österreichische Nationalbibliothek, Beč, Cod. slav. 8.
- *Krnji ritual*. 15. st., HAZU Ia 60, Zagreb.
- *2. novljanski brevijar*. 1495, Župni arhiv Novi Vinodolski.
- *Klimantovićev zbornik*. 1501.-1512, Samostan Franjevac III. reda „Sv. Ksaver“, Zagreb.
- *4. vatikanski misal* 14. st., Biblioteca apostolica Vaticana, Borg. illir. 4.
- *Ljubljanski Brevijar* 14. st., NUK, Ljubljana, Ms 161 a/2
- *Baromićev brevijar*, Venecija 1493., Nacionalna i sveučilišna biblioteka R-1-16°-1a.

Komparativni hrvatski spomenici:

- KR – *Krčki natpis*, grad Krk, 10.-11. st.
- VP – *Valunska ploča*, 10.-11. st. Crkva sv. Marije u Valunu na Cresu.
- KN – *Konavoski natpis* 11. st., Dubrovnik.
- BP – *Bašćanska ploča*, oko 1100. g., Aula HAZU, Zagreb, fotografija Standla.
- KL – *Prva stranica Kijeveskih listića*, 12. st., Kijev.
- SU – *Supetarski ulomak*, 12. st. Etnografski muzej Pazin.
- KG – *Kločev glagoljaš*, 11. st. Innsbruck i Trento.
- BL – *Bečki listići*, 12. st., Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Beč, Cod. slav. 136.
- GA – *Grškovićev apostol*, 12. st. Arhiv HAZU Fragm. glag. 2.
- JU – *Jurandvorski ulomak*, 12. st., Biskupski ordinarijat, Krk.

LITERATURA

Biblija, 1994. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Biblioteca sanctorum. 1965. Roma: Istituto Giovanni XXIII della Pontificia università Lateranense.

Biblioteca sanctorum. 1968. Roma: Istituto Giovanni XXIII della Pontificia università Lateranense.

BADURINA, A. (CD bez godine) *Hagiotopografija Hrvatske*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Kršćanska sadašnjost.

BARADA, M. 1931. „Episcopus Chroatensis“ *Croatia Sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata I*: 211-214.

BROZOVIĆ, D.; IVIĆ, P. 1988. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.

BUDAK, N. 1986. Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.). *Starohrvatska prosvjeta*, III: 16, 126.

- ČUNČIĆ, M. 1996. The oldest Croatian type of Glagolitic script. *Journal of Croatian Studies* 36-37: 19-52.
- ČUNČIĆ, M. 1999. Pulski odlomak glagoljskoga misala iz 15. st. *Slovo* 47-49: 177-207.
- ČUNČIĆ, M. 2001. Linijski ustroj naslovne glagoljice. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 47: 25-31.
- ČUNČIĆ, M. 2009. Novo čitanje Konavoskog natpisa. *Slovo* 59: 123-133.
- Dix Mille Saints Dictionnaire hagiographique*, 1991. Brepols: 465.
- DAMJANOVIĆ, S. 2009. DAMJANOVIĆ, S.; KUZMIĆ, B.; MIHALJEVIĆ, M.; ŽAGAR, M. Antologija hrvatskih srednjovjekovnih djela // Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek / Bićanić, Ante (ur.). Zagreb : Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica.
- DRAČEVAC, A. 1985. Spomen crkve sv. Marije Mandaljane u Župi dubrovačkoj god. 1285. *Zbornik Župe dubrovačke, Sv.1*: 7-16.
- FISKOVIĆ, C. 1961. Stećci u Cavtatu i u dubrovačkoj Župi. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13: 147-175.
- FORETIĆ, V. 2001. Ugovor Dubrovnika sa srpskim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina. *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti* (zbornik). Dubrovnik, Split: Književni krug: 167-227.
- FUČIĆ, B. 1971. Najstariji hrvatski glagoljski natpisi. *Slovo* 21: 227-254.
- FUČIĆ, B. 1982. *Glagoljski natpisi, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 57*. Zagreb: JAZU.
- FUČIĆ, B. 1987. Granična područja glagoljice i ćirilice. *Brački zbornik XV.*, Ivo Marinković ur. Supetar: 17-28.
- FUČIĆ, B. 1997. *Terra incognita*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- KAPETANIĆ, N.; ŽAGAR, M. 2001. Najjužniji hrvatski glagoljski natpis. *Anali HAZU u Dubrovniku*: 9-48.
- LIEPOPILI A. 1919. Slavensko bogoslužje u Dubrovniku, *Rad JAZU, Knjiga 220*: 30-58.
- LUČIĆ, J. 1970. *Prošlost dubrovačke Astoreje (Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366.)*. Dubrovnik: Matica Hrvatska
- LUČIĆ, J. 1976. Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205. *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*: 7-135.
- LUČIĆ, J. 1987. Toponimija dubrovačkog područja do doseljenja Slavena. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 12*: 169-173.
- MACAN, T. 1985. Crkve na području Župe Velike. *Zbornik Župe dubrovačke, sv. I*: 17-37.
- MARASOVIĆ – ALUJEVIĆ, M. 1985. Hagionimi srednjovjekovnog Splita, *Starohrvatska prosvjeta, III. serija – sv. 15*: 269-294
- MARETIĆ, T. 1886. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba. *Rad JAZU* 81: 81-146; 82: 69-154.

- MALETIĆ, F., ŠIMUNOVIĆ, P., 2008. *Hrvatski prezimenik*, Pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća. Zagreb: Golden marketing-tehnička knjiga.
- MIHALJEVIĆ, M. 2003. *Fonološki sustav najstarijih hrvatskoglagoljskih fragmenata*, Български и Хървати през вековете, 2, Materiali ot konferencijata provedena v Sofija (20-22 maj 2001), Sofija: IK „Gutenberg“: 43-57.
- MIHALJEVIĆ, M. 2006. Slova iže i myslite u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima. *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš*. Reinhart, J. (ur.). Frankfurt am Main : Peter Lang: 69-87.
- PITEŠA, A. 2005. Istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta kod crkve sv. Nikole u Dolu i sv. Marije u Poselju (Velom Selu) na otoku Visu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, vol.1, No.98*: 213-241.
- PANTELIĆ, M. 1985. O Kijevskim i Sinajskim listićima. *Slovo 35*: 5-56.
- PANTELIĆ, M. 1986. Tema Posljednjega suda u prefaciji Bečkih listića, *Slovo 36*: 95-110.
- PERKIĆ, M. 2008.a. Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve Sv. Đurđa u Petrači, *Zbornik Župe dubrovačke, sv. V*: 102-130.
- PERKIĆ, M. 2008.b. Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve Sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj. *Starohrvatska prosvjeta, sv. 35*: 63-123.
- PETROVIĆ, I. 1988. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. *Slovo 38*: 5-54.
- POLJANEC, R. V., MADATOVA-POLJANEC, S. M., *Rusko – hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- PUTANEC, V. 1963. Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva *sanctus* u onomastici obalne Hrvatske. *Slovo 13*:137-176.
- PUTANEC, V. 1976. Esej o jezičnom znaku i onomastici te o antroponimiji u Hrvatskoj, *Leksik prezimena Socijalističke republike Hrvatske*. Zagreb: Institut za jezik, Nakladni zavod Matice Hrvatske: V-XIV.
- Rječnik 1935. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Dio XI. Posmrtnik-prikladanje. Obradio T. Maretić, Zagreb: JAZU.
- Rječnik crvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, sv. 14, 2007. Zagreb: Staroslavenski institut.
- SADNIK L., AITZETMÜLLER R. 1955. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. ‘S-Gravenhage: Mouton & Co.
- SKOK, P. 1950. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. 2. vol. Zagreb.
- SKOK, P. 1952. *Supetarski kartular. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 43*. Zagreb: JAZU.
- SREZNEVSKI, I. I. 1955. *Materialy dlja Slovarja drevne-russkago jazika*, Trudъ I. I. Sreznevskago, Tom vtoroj, 1-p. Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt.
- Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, Budimpešta 1895.

- ŠIMUNOVIĆ, P. 1996. Hrvatska prilagodba romanskih toponima u razdoblju od kasne antike do predromanike. *Rađanje prvog hrv. kul. pejzaža*, 1996: 51-55.
- ŠTEFANIĆ, V. 1942. ŠTEFANIĆ, V.; FRANOLIĆ V.; BUTURAC J. Bratovštine. *Hrvatska enciklopedija, Sv. III., Boja-Cleveland*. Zagreb: Naklada Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda: 247-252.
- ŠTEFANIĆ, V. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo* 6-7-8: 54-133.
- ŽAGAR, M. 1997. Kako je tkan tekst Bašćanske ploče. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo/Matica hrvatska/Pov. društvo Krk.
- ŽERAVICA, Z.; KOVAČIĆ, LJ.; PERKIĆ, D.; PERKIĆ, M. 2007. *Arheološka baština Župe dubrovačke*, (katalog izložbe).

S u m m a r y

THE CROATIAN GLAGOLITIC INSCRIPTION OF ŽUPA DUBROVAČKA FROM THE 11TH CENTURY

The Glagolitic inscription on a fragment of a flat ancient roof tile called *tegula* was found in 2007, during the archeological excavation of graves close to St. George's church between Petrača and Buići in Župa Dubrovačka, Croatia. The excavated graves are from 10th to 12th century. The Glagolitic inscription was found in the vicinity of one grave. It was covered by lime scale. After it had been cleaned, 102 characters were revealed. It is the second largest Croatian inscription from the earliest Glagolitic period 10th-12th c., the Baška plate being the largest. Many similarities with the Croatian Glagolitic sources from the 11th century are proved by the paleographic analysis. The language is Croatian with seven vowel system: a, e, i, o, u, *jor* and *jat*. John has written the first part which consists of 60 characters.: *s(̣ s)uṭžeṛ : ẓdaḷ potug[a] a emu esṭ ṣn[̣ p]etṛ a petro[v]̣ ṣṇ p̣saḷ îvaṇ*. It means: (This) St. George (was) built (by) Potuga and his son is Peter and Peter's son John (has) written. In the second part Stephen invoked St. Sophia and St. Sylvester: *[s(ve)ta s]opiê : î s(ve)ti sol[̣]vêstṛ a iesṭ (or: î esṭ)[s]têpaṇ p̣isaḷ s(e)*. It means: S(ain)t Sophia and S(ain)t Sylvester and Stephen has written (thi)s. According to the morphology and

the character position as well as the language characteristics and content it is a Croatian inscription from the 11th century.

Key words: Župa Dubrovačka, Croatian Glagolitic Inscription, 11th century, St. George's church.

Translated by Marica Čunčić

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenoga projekta „Glagoljska paleografija“, provedenoga uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Izvorni znanstveni članak

Autori: Marica Čunčić

Staroslavenski institut

Demetrova 11

HR-10000

Primljen: 22. IV. 2009.

Prihvaćen: 9. VII. 2009.

Marta Perkić

Ministarstvo kulture

Uprava za zaštitu kulturne baštine

Konzervatorski odjel u Dubrovniku

Cvijete Zuzorić 6

HR-20000 Dubrovnik